

PLUUSTERGOLD

Halfjaarlijks tijdschrift van de historische vereniging
Hoogezand - Sappemeer e.o.

In dit nummer o.a.: Dik en Dun
De GADO in Hoogezand
Station Kropswolde
Hendrik Spiekman

Hoogezand - Sappemeer

Nr. 32 December 2010

COLOFON

Pluustergoud is een uitgave van de “Historische Vereniging Hoogezand-Sappemeer e.o.” en verschijnt tweemaal per jaar in juni en december.

Voor inlichtingen over de vereniging: secretariaat “Historische Vereniging Hoogezand-Sappemeer e.o.”, W.A.H. Rozema, Noordersingel 24, 9601 CJ Hoogezand. Tel. 0598-394512. histverhosap@gmail.com

Website:

www.historischevereniginghoogezand-sappemeer.nl

Opgave lidmaatschap:

Via het secretariaat, € 20,00.

Bankrekening:

Postbank 7453326
ABN-AMRO 45.35.78.047

Redactie: Daan Hulsebos, Melle Vos.

Redactieadres: D. Hulsebos,
Burg. Tuinstraat 7, 9602 CZ Hoogezand
E-mail: danielhulsebos@hetnet.nl

Ontwerp en lay-out:

Jan Pekelder

Losse nummers: zolang de voorraad strekt via het secretariaat, € 6,50 per stuk, exclusief portokosten.

Copyright: Historische Vereniging Hoogezand-Sappemeer e.o. Overname van (gedeelten van) artikelen en/of afbeeldingen is slechts toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie.

Druk: D&D Synergion Winschoten.

INHOUDSOPGAVE

Bij het einde van 2010...	1
Van de redactie <i>Maarten Rietveld</i>	2
Maartenhoukster Verloot	4
65 jaar later	4
Herinneringen aan Koos Kerstholt <i>Melle Vos</i>	8
De GADO in Hoogezand <i>Manfred Ahlte</i>	11
Herinneringen aan het Oosterpark <i>Robert Boswijk</i>	14
Archeologiebeleid en erfgoedverordening van de gemeente Hoogezand-Sappemeer <i>Okkie Smit</i>	16
Station Kropswolde <i>Wim Mensinga</i>	30
Mit voader noar vrouger (3) <i>Henk Puister</i>	33
Hendrik Spiekman <i>Manfred Ahlte</i>	35
Zelfde plaats, andere foto (20) <i>Gerrit Stuit</i>	40
Gieterij Koning Hoogezand <i>Wim Mensinga</i>	42

Bij het einde van 2010

Zoals men vroeger aan het eind van het jaar uitkeek naar de Enkhuizer Almanak, kijken de leden van de Historische Vereniging Hoogezand-Sappemeer en Omstreken jaarlijks uit naar Pluustergoud, die medio december verschijnt. Zo'n prachtig blad helpt je de kerstdagen door. De Enkhuizer Almanak, hij bestaat nog steeds. Dit jaar verschijnt hij voor de 416^e keer, dus voor het eerst in 1595. Nog steeds zo'n handig klein boekje (voor een klein prijsje), dat boordevol praktische informatie staat. Natuurlijk kun je die informatie tegenwoordig ook op internet vinden, maar toch, zo'n mooi klein en handig boekje; het is toch anders.

Terug naar Pluustergoud nummer 32 van december 2010. Een zeer gevarieerde inhoud, dus een echt "kerstnummer"; ik wens u veel leesplezier.

De vereniging bloeit. We hebben weer tal van activiteiten voor u op stapel staan. Op 16 januari 2011 vanaf 16.00 uur de inmiddels traditionele nieuwjaarsbijeenkomst. Op 23 maart 2011 de algemene ledenvergadering met een boeiende lezing; u hoort nog door wie en waarover. En in mei 2011 een prachtige excursie, vermoedelijk door de Veenkoloniën.

Maar de vereniging heeft ook zorgen. Jaap Westerdiep, onze voorzitter, is al geruime tijd ernstig ziek. Hij ondergaat een zware chemokuur, die veel kracht van hem vergt. Het is bewonderenswaardig, dat Jaap op 3 november jl. de moed kon opbrengen om aanwezig te zijn bij de bijzonder boeiende lezing door Bé Buining

over Sicco Mansholt. Wij wensen Jaap en Mien sterkte voor de komende tijd en hopen dat het goed komt.

Beste lezers, 2010, het 18e jaar van de vereniging loopt ten einde. De vele onmisbare vrijwilligers van de vereniging wil ik in het bijzonder danken voor hun inzet. Ik denk daarbij aan de redactie en bezorgers van Pluustergoud, de leden van de werkgroep fotobeschrijving van het gemeentelijk archief, de leden van de werkgroep Joodse Begraafplaats Kolham en natuurlijk ook de leden van het bestuur.

Het bestuur wenst u goede kerstdagen en een gezellige jaarwisseling. Wij hopen, dat het jaar 2011 u brengt wat u er van verwacht. En natuurlijk Jaap en allen, die door ziekte worden geplaagd, wensen wij een spoedig herstel toe. Wij hopen, dat 2011 voor hen beter eindigt dan 2010.

Tot zondag 16 januari 2011!

Maarten Rietveldt,
vice-voorzitter

Van de Redactie

Voor u ligt Pluustergoud nummer 32 met naast de bekende bijdragen zoals zelfde plaats, andere foto van onze vaste medewerker Gerrit Stuu en Mit vader weerom naar vrouger van Henk Puister, eveneens een vaste medewerker, hebben we deze keer uiteenlopende onderwerpen.

Van het bestuur een bijdrage van Maarten Rietveldt, waarbij hij o.a. ingaat op een overeenkomst tussen De Enkhuizer Almanak en Pluustergoud.

Vervolgens een bijdrage van onze secretaris Wim Rozema, over oude schoolschriften en een mooi gedicht over de Franse Revolutie, opgeschreven in 1907 door een 21 jarig meisje uit Sappemeer.

En zoals reeds beloofd in het vorige nummer, 2 korte verhalen van Koos Kerstholt met als onderwerpen: “Nieuwjaarstraditie” en “Omscholing onmogelijk”. Humoristische verhalen met voor iedereen herkenbare onderwerpen.

In het kader van de verhuizing van het Busmuseum van Winschoten naar Hoogezand, een bijdrage van Manfred Ahlte over de vroegere busmaatschappij de GADO.

Met veel herinneringen aan de Oosterparkwijk, stuurde ons, een al jaren in Engeland wonend lid, een nostalgisch gedicht over deze wijk.

Erg interessant is ook het verhaal van Okkie Smit met betrekking tot het Archeologiebeleid en de Erfgoedverordening van de Gemeente Hoogezand-Sappemeer. Naast de achtergronden en uitgangspunten van het Gemeentelijk archeologiebeleid, wordt in dit artikel ook uitgebreid ingegaan op de bewoningsgeschiedenis van Hoogezand-Sappemeer.

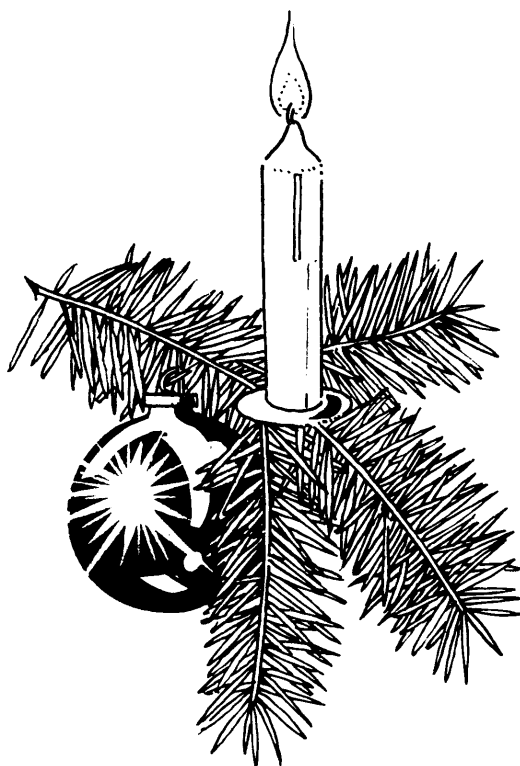
Verder hebben we 2 bijdragen van Wim Mensinga, waarvan één over het ontstaan van station Kropswolde en één over de vroegere Gieterij Koning te Foxham.

Eveneens van de hand van Manfred Ahlte is het artikel over Hendrik Spiekman, de in Hoogezand geboren medeoprichter van de SDAP.

En tot slot nog een oproep naar de melodie bij de tekst over het Maartenshoukster Verloot.

Kortom een Pluustergoud met voor elck wat wils.

De Redactie wenst u Prettige Feestdagen en veel leesplezier.

Hierbij een oproep van één van onze leden naar de melodie van onderstaande tekst.
Reacties kunt u sturen naar de Redactie van Pluustergoud.

Maartenshoukster Verloot

1. Wie vertell'n joe vandoage, over de roem van de sluis hier
Deur aal dij schepen was 't hier altied drok
't Was nering veur slachter - veur bakker en kroegboas
Mor ook veur de moakers van zeilen en blok.
2. De sluis was het haart, van Martenshouk toch
De doezenden schepen dij brochten vertier
De schipper dij vlug hier een borreltje kochte
En de vraauw dee hail zunig heur boodschapkes hier.

Refrein

En aan ain kaant was 't mooi, wat er hier toun gebeurde
Mor voak ook verdraitig zo mout het nooit meer
't Waarkvolk hèt knokt om 't bestoan te verbeetern
Zai verdain'n onze dank alle doagen mor weer.

3. Veur scheepsjoagers was 't hier begun van heur sleepie
Mor even zo voak, was 't hier ook het end
En din zaten ze hier op 'n stoetje te kauwen
Of gaven veur 'n borrel heur leste vief cènt.
4. De sluis zoas 't was, dij is nou verdwenen
De sloopvaart van toun dij is d'r nait meer
Mor wie goan het veur joe nog ain moal verhoalen
Mor zoas het dou was zo komt het nooit weer.

Refrein

En aan ain kaant was 't mooi, wat er hier toun gebeurde
Mor voak ook verdraitig zo mout het nooit meer
't Waarkvolk hèt knokt om 't bestoan te verbeetern
Zai verdain'n onze dank alle doagen mor weer.

DIK EN DUN

Wim A.H. Rozema

Een tijdje geleden ontving ik van één van onze leden, de heer Jan Niemeijer, een tweetal oude schoolschriften.

In deze schoolschriften, lang geleden gekocht bij boekhandel D. Klein te Sappemeer, een groot aantal, in mooi handschrift – dik en dun – geschreven, verhalen en gedichten.

De verhalen en gedichten zijn in 1907 aan het papier toevertrouwd door Heiltje Bosma.

Heiltje was een zuster van Jan Bosma, de opa van Jan Niemeijer, die de schriften uit een erfenis verkreeg.

Groeten uit Sappemeer

Kleinemeesterbrug

Heiltje werd geboren op 2 juli 1886 te Sappemeer, aan de Kleinemeesterstraat, als dochter van Pieter Bosma en Harmke Blaauw. Waar en wanneer ze is overleden is niet bekend. Wel weten we dat Heiltje Bosma op 20 december 1913 trouwde met Emanuel Rosema, huis-schilder te Groningen.

Toen Heiltje in 1907 “De Carmagnole” in één van de schriften schreef was ze dus 21 jaren jong en verdiende ze de kost, zo lezen wij in één van de schriften, als strijster.

C. Rogons & Joh. Klasens
Voorbeeldenboekje
voor het derde leerjaar
bij B. Wolters Groningen-den Haag.

Denk vriendelijk en oordiel zacht.

DE CARMAGNOLE

Wat eischt een goed republikein
Dat alle menschen broeders zijn
Geweren in kachot
Vuur in paleis en slot
En vrede aan de hutten
Door het kanon, door het kanon
En vrede aan de hutten
Door het dond'ren van 't kanon !

Refrein

Dansen wij de Carmagnole
Bij het kanon, bij het kanon
Dansen wij de Carmagnole
Bij het donderen van 't kanon !

Wat eischt een goed republikein
Dat alle menschen broeders zijn
Houwelen in 't kachot
Vuur in paleis en slot
En vrede in de hutten
Door het kanon, door het kanon !

Wat vraagt een goed republikein
Dat alle menschen broeders zijn
Geen trots en rijk meneer
Geen biddende armen meer
En voort met al die stelen
Door het kanon, door het kanon !

Wat maakt een goed republikein
Dat opgeruimd de schelmen zijn
Het parlement gepleegd
De schelmen weggeveegd
Op beurs en bank de handen
Door het kanon, door het kanon
Hij vraagt een buks en daarbij lood
Voor vrouw en kinderen een stuk brood
Hij velst met zijn geweer
De rijke bende neer
Krijgt brood voor alle menschen
Door het kanon, door het kanon !

Het volk, dat thans ellendig leeft
Zorg dat het geen tirannen heeft
Dan leeft het ongestoord
In een gelukkig oord
Waar vrije menschen wonen
Door het kanon, door het kanon !

O, hadden wij gezond verstand
Wij burgers gingen hand in hand
Er was geen broedermoord
Men at hier ongestoord
Uit één en zelfden schotel
Bij het kanon, bij het kanon !

Refrein

Dansen wij de Carmagnole
Bij het kanon, bij het kanon
Dansen wij de Carmagnole
Bij het donderen van 't kanon !

Herinneringen aan Koos Kerstholt

Melle Vos

In het vorige nummer van Pluustergoud was de levensbeschrijving van de roemruchte Groninger kastelein en restauranthouder Koos Kerstholt, geboren op 13 maart 1901 te Foxham, opgenomen. Daarbij werd aangekondigd dat in de volgende nummers steeds een aantal verhalen van zijn hand (neergelegd in het boekje “Mooi Volk” uit 1992) die zich in het begin van de 20e eeuw afspeelden in de Groninger Veenkoloniën, en meer speciaal in de huidige gemeente Hoogezand-Sappemeer, zouden worden opgenomen. Hieronder treft u de eerste twee verhalen aan.

Nieuwjaarstraditie

Jurrie Kraai was (of is-ie onsterfelijk?) een persoonlijkheid, een autoriteit! Een echte autoriteit met een baard.

Talrijk zijn de anekdotes over deze populairste onder de ‘krinkiespijers’, zoals ze zeggen in Sappemeer. Maar dat scheldwoord is import en in ’t geval van Jurrie Kraai overdreven. Jurrie had nl. zoiets als beroepstrots en dus werkte hij. (‘As hom t gelegen kwam’, natuurlijk, maar inderdaad werkte hij soms).

Nu was het in onze kinderjaren een heerlijke gewoonte (misschien is het nog wel gebruikelijk) om niet alleen op Suntermeerten maar ook op Nieuwjaarsmorgen er met tassen en hengselmanden – je zag de ‘spes patriae’ zelfs met kussenslopen – op uit te trekken, om bij ‘femielie, vrunden en kennissen’ – dat begrip kennissen was heel rekbaar op zo’n dag – een kernachtig “Veul zegen in ’t nijjaar!” door het huis te laten galmen. Dan volgde een “Van ’t zulfde” en “Dou t hier moar in”, waarop zich de bagage gestadig vulde met ‘kouke, kantkouke, olle wieven, kniepertjes, krindestoetjes, nijjaarrollechies, sinten, appels, appelsien, peren,’ ja alle denkbare heerlijkheden.

Ik herinner mij niet of maagstoornissen toen ook al actueel waren, maar aan tafel was er de eerste dagen van het jaar weinig eetlust.

De ‘groten’ beschouwden het als een aangename maar dure plicht, ‘mekoar t nijjaar oaf te winnen’. Die werden uitgenodigd in de kamer te komen en kregen ’n borreltje (‘of twij, drij’). Vooral ‘branwien met rezienen’ was op zo’n dag mode. Er werd wat gepraat en men knabbelde er een stuk of wat ‘rollechies’ of zoiets bij op.

Onze scheepsjagers vooral lieten zich niet onbetuigd. Die deden zulks radicaal. Die gingen huis aan huis kortweg ‘veul zegen’ wensen. Het gevolg van dit – te veel – ‘veul zegen’ laat zich raden; te veel ‘zeupies’, te veel stemming. Dat bracht rampspoedige gevolgen voor de gildebreeders. Immers: de vrouwen – nee nog erger een vrouwencomité – ging zich ermee bemoeien. Tegen dat vele geloop en gezuip moest en zou iets gedaan worden.

Vrouwen kunnen o zo meedogenloos, precies en hardvochtig doen. De vrouwen der notabelen: die van de dominee, van de dokter, de notaris enz., richtten een ‘Nieuwjaarscommissie’ op. Er werd met lijsten gecollecteerd, en nog in ’t oude jaar werden de gezinnen der behoeftigen bedacht.

Ieder die bijdroeg, kreeg een keurige, witte, gedrukte kaart ongeveer van het formaat zoals voorheen bij 'Roodvonk'. Of zoals helaas later maar al te goed bekend: 'Voor Joden verboden'. Maar nu met het afschrikwekkende opschrift: 'Gegeven aan de Nieuwjaarscommissie'. Zo'n kaart hing men voor zijn deftige spiegelruiten en de deur kon gesloten blijven. 'Nijmoodse fiebeldekwinterij' dus.

Dat was een verdrietige nieuwjaarsmorgen voor Jurrie Kraai. Nadat hij, het volmaakt oneens zijnde met deze schandelijke vrijheidsbeknotting, een poosje had staan mopperen bij de 'Bonthuusterbrogge', overwon hij plotsklaps z'n afkeer voor de honende schildjes, beklom vastbesloten de dichtstbijzijnde stoep en trok nadrukkelijk aan de bel bij populaire Sappemeester notaris (later burgemeester) De Koe., En toen Notaris, toevallig door de gang gaande, zelf de deur opendeed, stormde Jurrie op hem af met een spontaan: "Man-man-man! Kiek ais aan! Netoaris! Wat bin k bliede, d'ak joe zai, man. Sjonge, sjongejong, ik zag doar ook wel dat bordje van 'besmeddelijke zaikte', en ik docht: 'Nou zel dr wel gain staarveling bie netoaris komen'. Moar ik woag mie dr an: Veul zegen, hur!"

Ik heb over de notaris teveel goeds gehoord om er aan te twifelen dat onze Jurrie het door hem beoogde succes heeft gehad, ondanks het witte vijandige bordje.

Omscholing onmogelijk

Met de komst van de motor (de 'motorsnikke') moesten de vrije scheepsjagers langzamerhand overschakelen naar een vaste positie. De zwakke broeders eerst. Zo eentje had het een weekje geprobeerd en volgehouden op 'n iesdern elling' (scheepswerf voor ijzeren schepen), maar op een maandagmorgen kwam hij, hoewel weggestuurd, opgelucht de poort uit met een hartgrondig:

“k Bin laiver onder t vogeltjegezing as onder t iesdergezing! Ik bin stokken laiver vrij man! Ik huif gelukkig nait op t oeltje (de fabriekssirene) lopen, o zo!” En zeker om aan z’n innerlijke overtuiging kracht bij te zetten, spuwde hij bij dat ‘o zo’! nog ’s vastbesloten in het Winschoterdaip.

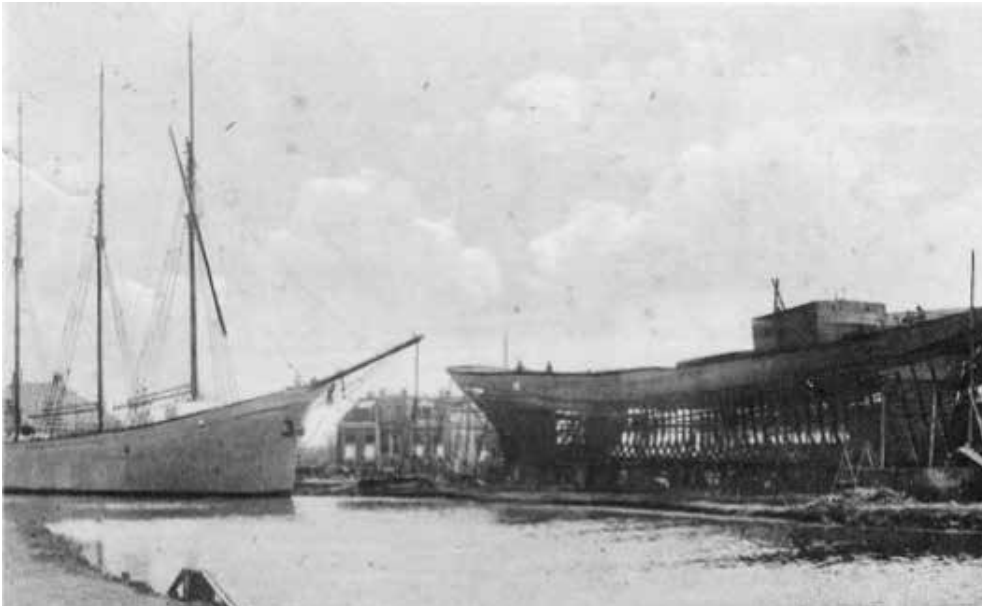
Ik herinner me nog zo’n deserteur-scheepsjager: Gradus, grauwe Gradus, die bij m’n vader kwam met de hoop-op-nee-vraag: “He j ook n beetje waark veur mie, nee vast he?” (Mijn vader was toen meesterknecht op een werf in Martenshoek).

“O waark zat”, antwoordde mijn vader. “Ken je timmern?”

Nou ja timmern en timmern is twij, Moar kiek: ik heb mien vraauw n kakstoule moakt bie Gerriet Diek in t schuurtje, dij klinkt as n klokke. Geert t zulf zegd”.

Indien Gradus de bruikbaarheid en de degelijkheid van bedoeld meesterwerk zou komen aantonen, kon hij op een vaste aanstelling rekenen.

‘Wie hemmen gain kakstoule en gain Gradus weerom zain’.

De GADO in Hoogezand

Manfred Ahlte

De aanleiding voor het schrijven van een artikel over de GADO in Hoogezand is de aanstaande verhuizing van het Noordelijk Bus Museum van Winschoten naar Martenshoek.

Wij willen jullie graag terug laten kijken op het begin van een van de grootste openbaar vervoerbedrijven van Nederland de voormalige GADO:

In december 1923 kwam D. van der Ploeg, boekhouder bij een fabriek van landbouwmachines te Appingedam in contact met de gebroeders A. en H. Bos, houthandelaren in Appingedam over de levering van carrosserieën op Fordchassis. Het contact tussen deze drie heren mondde uit in het oprichten van de Groninger Autobusdienst Onderneming (GADO). Afsproken werd dat D. van der Ploeg op zou treden als directeur van de GADO. De bussen van de GADO deden dienst in de stad Groningen. In het begin ging het best. Door toenemende concurrentie, zowel vanuit de particuliere sector als ook van de kant van de gemeente, was het in 1924 niet meer mogelijk de GADO-dienst in de stad Groningen winstgevend te exploreren. Directeur Van der Ploeg en de gebroeders Bos lieten zich door deze tegenslag niet afschrikken en zochten naar andere vormen van inkomsten. Ze durfden het risico aan om in juni 1924 een busdienst te openen op het traject Groningen-Zuidbroek. Op 16 augustus 1924 werd de lijn uitgebreid tot Noordbroek. De belangstelling van de reizigers voor deze lijn bleek boven verwachting groot.

Op 1 november 1924 was de huurtijd van de garage van de GADO in de stad Groningen verstreken. De drie heren keken uit naar een meer centraal gelegen plaats voor een betere exploitatie van hun buslijn. Hoogezand of Sappemeer leek het meest voor de hand liggend. Het gemeentebestuur van Hoogezand werd benaderd. De gemeente had de leegstaande Franse en Rijksdagnormalschool in de aanbieding. De gebouwen van de school werden voor een periode van drie jaren gehuurd. Het schoolgebouw werd verbouwd tot garage/werkplaats. Het woonhuis werd kantoor van de GADO. Pas na 59 jaren vertrok de GADO in 1983 weer naar de stad Groningen, waar alles was begonnen. Nu kunnen wij op de plaats van de voormalige garage van de GADO bij de Formido doe het zelf artikelen kopen.

De vooruitzichten voor het slagen van hun busonderneming waren bijzonder goed. De volgende stap was het nemen van maatregelen om de bestaanszekerheid van de jonge GADO te garanderen. Op 31 januari 1925 tekenden D. van der Ploeg als directeur en A. en H. Bos als enige aandeelhouders de oprichtingsakte van de naamloze vennootschap *Groninger Autobusdienst Onderneming (GADO)*.

Op deze historische dag organiseerde D. van der Ploeg voor de burgemeesters, wethouders, secretarissen en raadsleden van de gemeenten Hoogezand, Sappemeer, Noordbroek en Zuidbroek een officiële openingsrit met de twee nieuw aangeschafte White-autobussen van Noordbroek via Zuidbroek, Sappemeer en Hoogezand naar Groningen, waar in hotel De Doelen de genodigden hun indrukken van de busreis onder het genot van een kop koffie konden bespreken.

In het archief van de gemeente Hoogezand is de briefwisseling met het gemeentebestuur van Hoogezand over de uitnodiging aan de openingsrit bewaard gebleven.

Opmerkelijk is dat D. van der Ploeg de uitnodiging, gericht aan het gemeentebestuur van Hoogezand, schrijft op briefpapier van hotel Faber en niet op briefpapier van de GADO.

Tijdens de tweede wereldoorlog reden de Gadobussen i.v.m. benzineschaarste op een kolenvergasser

Wij maken een sprong naar 1953:

In 1953 was de GADO de grootste streekvervoersmaatschappij van het Noorden, dat zich uitstreckte van Ter Apel tot Holwerd en van Delfzijl tot Assen en 50 gemeenten doorkruiste. De lengte van de vaste lijndiensten door dit gebied bedroeg niet minder dan 1.350 km. Voor de uitvoering van deze lijndiensten werden dagelijks 90 autobussen ingezet. Deze autobussen waren, verdeeld over het vervoersrayon, ondergebracht in 17 garages. Het aantal reizigers, dat jaarlijks van de vaste lijndiensten gebruik maakt, bedroeg ca. 5.500.000. Hiervoor reden de bussen 5.767.000 km per jaar.

Naast de vaste lijndiensten verzorgde de GADO ook bijzondere tourritten door binnen- en buitenland. In 1953 werden busreizen naar Scandinavië, Duitsland, Vlaanderen, Luxemburg, Frankrijk, Zwitserland, Oostenrijk en Italië met speciaal uitgeruste touringcars ondernomen. Honderden medewerkers vonden in 1953 emplooi bij de GADO.

Bron:

Archief gemeente Hoogezand, 1798-1930, inventarisnr. 1099,
“De GADO op Weg 1925-1985”, zestig jaar GADO in woord en beeld,
“Hoogezand-Sappemeer in 1953”, gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het
325-jarig bestaan van de gemeente Hoogezand-Sappemeer

Herinneringen aan het Oosterpark

Robert Boswijk

Onderstaand gedicht is geschreven door Robert Boswijk, een oud inwoner van Sappemeer, die voor zijn werk emigreerde naar Engeland en daar nog steeds woont. Hij schreef dit gedicht met een soort nostalgisch gevoel nadat zijn vrouw drie zware kankeroperaties had overleefd.

Herinneringen aan het Oosterpark

Na vele jaren zit ik weer hier
Luisterend naar de wind
Ruisend door de ratel populier
In mijmering gaan mijn gedachten
Naar die tijd, nu lang vervlogen
Wat kan ik nog verwachten?

Mijn initialen, met mes gedaan
Gegraveerd hier in deze bank,
Het is als of de tijd heeft stil gestaan
Een kraai vliegt hoog boven mij
Net als toen, in dit plantsoen.
Zijn krijsen gaat aan mij voorbij

Weer zie ik bloemen in alle kleuren
Het nieuwe gras is weer zo groen
In dit plantsoen, waar rozen geuren.
De eendjes, vissen, alles zo vertrouwd
Zwanen, ganzen, geitjes, reigers,
Het oude brugje is herbouwd.

Toen dacht ik vaak aan Noach's Ark
Ik gleed de steentjes over 't water.
Toen kwam de wachter van het park:
"Hé joch, niet gooien met die stenen"
Ik, helemaal verbouwereerd, nam
Toen razendsnel de benen.

De vijver met het kabbelende water
Waarop eenden ruzie maken
Met geweldig veel gesnater.
Ook vissen met een kleur als goud
Zwemmen rusteloos van hier naar der
Voor hun levens onderhoud.

Een vouwtje hier, een vouwtje daar,
Met kunst en vliegwerk, was
Gauw mijn papieren bootje klaar.
In fantasie voer 'k over wereldzeeën,
Zo is immers het kinderhart.
Ik belandde op vele reeën.

Jaren later zat ik hier met haar,
Nog altijd nu mijn trouwe metgezel
Toen als 't verliefde jonge paar,
Want toen, hier in dit platsoen
In 't schemer van de ondergaande zon,
Gaf ik haar de eerste zoen.

We hadden nog geen weet van 't leven
Vol verwachting, vol van hoop
Naar een goede toekomst streven.
Mijn oog valt weer op de bloementooi,
Dan fluister ik in dankbaarheid:
"O wat is het leven mooi"

Archeologiebeleid en erfgoedverordening van de gemeente Hoogezand-Sappemeer

Okkie Smit

Woensdag 25 augustus jongstleden mocht ik als externe gespreksleider fungeren bij de informatieavond die de gemeente Hoogezand-Sappemeer organiseerde voor de leden van de gemeenteraad m.b.t. het te voeren archeologiebeleid.

In die hoedanigheid heb ik kennisgenomen van hetgeen de auteurs J. Molema, M. Rooke, A. Mennens-van Zeist, Van Libau, afdeling archeologie voor de gemeente schreven in de nota Archeologie beleid. Met toestemming van de gemeente, kunt u hieronder kennis nemen van enkele achtergronden en uitgangspunten van dit voorgenomen gemeentelijk archeologiebeleid.

Als gespreksleider viel het me op dat we op de voorlichtingsavond niet tot echte besluiten kwamen (dat was ook niet de bedoeling). Maar er werd in een open sfeer van gedachten gewisseld. Met name de in de zaal aanwezige boeren uit Kiel-Windeweer maakten duidelijk grote moeite te hebben met de beperkingen die het nieuwe gemeentelijke beleid voor hen zou gaan betekenen. Zo mogen zij niet meer, zoals daarvoor gebruikelijk, diep ploegen (dieper dan 40 cm). De agrariërs slaagden er voor mijn gevoel heel goed in om hun standpunten (“Waarom zouden we nu niet meer mogen diepploegen? Als er al bodemschatten aanwezig waren, is daar na eerdere diepploegacties toch weinig meer van over”...) weer te geven. Ook gaven zij aan grote moeite te hebben met het feit dat de kosten van eventueel nader bodemonderzoek in hun percelen door henzelf betaald zouden moeten worden. Ook de gemeente Hoogezand-Sappemeer wil zich inzetten voor het behoud van waardevolle archeologische, cultuurhistorische en cultuurlandschappelijke relictten. Maar tijdens de door mij geleide voorlichtingsavond bespeurde ik een verschuiving van standpunt bij de meeste gemeenteraadsleden. Aanvankelijk wilde men vooral, zoals in Malta door de regeringsleiders in 1992 overeengekomen, bodemschatten voor komende generaties veilig stellen. Maar a.g.v. de inbreng van de boeren uit Kiel-Windeweer, ging de discussie uiteindelijk meer in de richting van: “hoe kunnen we het voor de boeren zo gemakkelijk mogelijk maken om hun gang te gaan, zonder dat we daarbij voorbij gaan aan hetgeen in Malta is overéengekomen? Het leverde een leuke, boeiende discussie op.

Omdat u als leden van de Historisch Vereniging Hoogezand-Sappemeer e.o. wellicht geïnteresseerd bent in het archeologie beleid van de gemeente geef ik hieronder een deel van de beleidsnotitie weer.

Daarna volgt, uit diezelfde notitie, een naar mijn mening uiterst interessante passage over de bewoningsgeschiedenis van de gemeente Hoogezand-Sappemeer. Ik wens u veel leesplezier.

I. Samenvatting van de achtergronden en de uitgangspunten van het gemeentelijk archeologiebeleid

In opdracht van de gemeente Hoogezand-Sappemeer heeft Libau Steunpunt in 2008 een Nota Archeologiebeleid en een Beleidskaart Archeologie vervaardigd.

Wetswijziging op het gebied van de archeologische monumentenzorg in 2007 verplicht de Nederlandse gemeenten om archeologische waarden in de ruimtelijke planprocedures te betrekken en waardevolle resten te beschermen. De nieuwe archeologiewetgeving legt de verantwoordelijkheid voor het archeologisch erfgoed grotendeels bij de gemeenten neer. Om deze wettelijke taak naar behoren te kunnen uitvoeren en dit direct mee te kunnen nemen in de actualisering van alle bestemmingsplannen, heeft de gemeente Hoogezand-Sappemeer besloten tot het laten opstellen van gemeentelijk archeologiebeleid en een bijbehorende Beleidskaart Archeologie.

In de Nota Archeologiebeleid staat verwoord hoe de gemeente Hoogezand-Sappemeer zal omgaan met (mogelijke) waardevolle archeologische en cultuurhistorische waarden binnen haar grondgebied. In de nota komen de volgende zaken aan de orde: wettelijke en beleidsmatige kaders, landschaps- en bewoningsgeschiedenis, archeologische waarden en verwachtingen, archeologie in de ruimtelijke ordening, het archeologiebeleid van de gemeente Hoogezand-Sappemeer, bevoegdheden van de verschillende overheden, bestemmingsplanregels. De nota geeft tevens inzage in de wetenschappelijke onderbouwing van de Beleidskaart Archeologie. Deze kaart geeft een vlakdekkend overzicht van bekende en te verwachten archeologische waarden. Deze waarden zijn gekoppeld aan bestemmingsplanregels. De Beleidskaart Archeologie kent ook 'witte' gebieden: gebieden met een dermate geringe kans op (gave) archeologische resten dat ruimtelijke ingrepen in deze gebieden zonder archeologisch voorbehoud kunnen worden uitgevoerd.

Voor het opstellen van de Beleidskaart Archeologie heeft een inventarisatie plaatsgevonden van bekende archeologische terreinen zoals deze staan aangegeven op de Archeologische Monumentenkaart (AMK) van de provincie Groningen, en vondstmeldingen (waarneringen) zoals deze in de archeologische database ARCHIS van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed staan vermeld.

Het archeologisch verwachtingsmodel dat is vertaald in de beleidskaart, is gebaseerd op de ruimtelijke verspreiding van de vindplaatsen en de kennis over de landschapsgeschiedenis van de gemeente Hoogezand-Sappemeer.

De Nota Archeologiebeleid en de Beleidskaart Archeologie zijn bepalend voor de archeologische monumentenzorg binnen de gemeente Hoogezand-Sappemeer. Derhalve is het vereist dat nieuwe archeologische informatie direct aan de gemeente ter hand wordt gesteld. Eens per twee jaar zal deze informatie in de beleidskaart en zo nodig de beleidsnota, worden verwerkt.

Beleidsuitgangspunten *(samengevat)*

De gemeente Hoogezand-Sappemeer zet in op het behoud van waardevolle archeologische cultuurhistorische en cultuurlandschappelijke relictten.

De kosten die voortvloeien uit bureauonderzoek (ten behoeve van adviezen over ruimtelijke ingrepen en aanlegvergunningen) voor particulieren neemt de gemeente Hoogezand-Sappemeer voor haar rekening.

Indien archeologisch veldonderzoek aan de orde is zal de gemeente Hoogezand-Sappemeer de inhoudelijke en procedurele eisen ten aanzien van dit onderzoek middels een Programma van Eisen aan initiatiefnemers opleaan. Initiatiefnemers zijn wettelijk verplicht de kosten voortvloeiende uit onderzoek voor hun rekening te nemen (uitgezonderd bureauonderzoek voor particulieren).

Grote delen van de bebouwde kernen binnen de gemeente worden vrijgesteld van onderzoeksverplichtingen: moderne verstoringen van de bodem hebben hier doorgaans geleid tot vernietiging van archeologische waarden.

In gebieden die nu niet bebouwd zijn, maar waar in het verleden bebouwing aanwezig was (historische bebouwing van de oude kernen) kan behoud van mogelijk aanwezige archeologische resten aan de orde zijn. Bij een planvoornemen (met bodemingrepen) in dergelijke gebieden zal de aanwezigheid van waardevolle resten moeten worden vastgesteld. Indien deze aanwezig zijn, zal worden bepaald of behoud in situ wenselijk is, afgemeten tegen het economisch belang van het planvoornemen. Indien mogelijk zal gezocht worden naar mogelijkheden het gewenste behoud (zo veel mogelijk) te combineren met het planvoornemen. Daar waar behoud in situ niet mogelijk is (selectiebesluit), zal moeten worden overgegaan tot onderzoek.

De gemeente heeft een Archeologieverordening op laten stellen die betrekking heeft op de bescherming van archeologische en cultuurhistorische waarden. De verordening dient als bindend instrument zolang de belangen van de archeologische monumentenzorg nog niet in de bestemmingsplannen zijn geregeld.

Ten aanzien van archeologische vindplaatsen en cultuurhistorische waardevolle terreinen in het buitengebied wordt behoud beoogd. Het behoudsstreven betekent dat wijzigingen aan het maaiveld, anders dan het regulier gebruik, niet zullen worden toegestaan, tenzij de beoogde ingrepen liggen in gebieden die zijn vrijgesteld van onderzoekspllicht (zie de beleidskaart) of indien een aanlegvergunning wordt verleend.

De gemeente streeft ernaar vrijwilligers te betrekken bij archeologisch veldonderzoek.

De gemeente Hoogezand-Sappemeer maakt ten behoeve van het deponeren van archeologische resten gebruik van het Noordelijk Archeologisch Depot te Nuis.

De gemeente Hoogezand-Sappemeer laat haar taken op het gebied van archeologie uitvoeren door Libau te Groningen.

Afbeelding 1: Opstreckende kavels bij Foxhol

Bijlage III

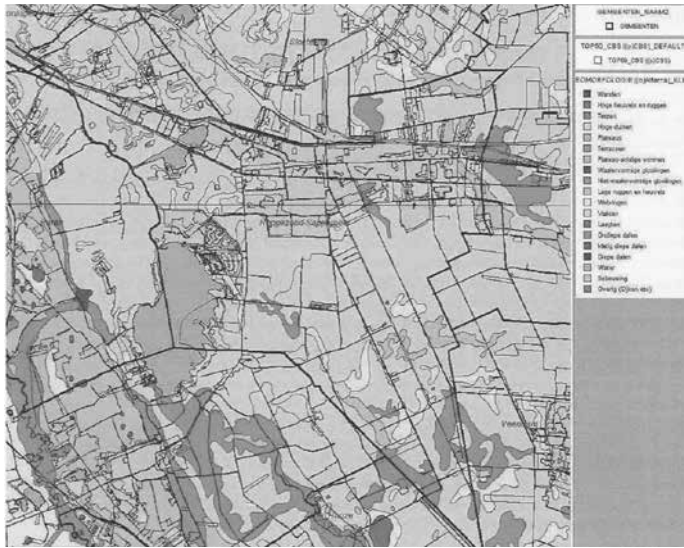
De bewoningsgeschiedenis van de gemeente Hoogezand-Sappemeer

Om de bewoningsgeschiedenis van de gemeente Hoogezand-Sappemeer te kunnen begrijpen is kennis van de ontstaansgeschiedenis van het landschap essentieel.²

Het landschap in Noord-Nederland is gevormd in de voorlaatste IJstijd, het saalien. In die tijd was de noordelijke helft van Nederland bedekt met een ijskap. Tijdens de IJstijd vormde zich een aantal lobvormige ijstongen die soms een doorsnede hadden van enkele tientallen kilometers. In dit deel van Groningen en Drenthe ontstond het van oorsprong zeer brede Hunzedal, vermoedelijk ten gevolge van uitschuring door zo'n landijstong. Dit pleistocene Hunzedal waarvan de westelijke dalrand door het keileemplateau van de Hondsrug wordt gevormd, moet ongeveer 20 km breed zijn geweest. De oostelijke dalrand is echter niet aan het oppervlak waarneembaar. Het gebied ten oosten van de huidige Hunze wordt aangeduid als Hunzevlakte. Na het saalien brak er een warmere periode (het eemien) aan, waarin de ijskappen smolten en de zeespiegel rees. De zee drong diep door in dit Hunzedal en liet er een pakket mariene kleien en zand achter. De zogenaamde Eemzee bedekte een deel van Nederland en drong in het Hunzedal door tot aan Gasselternijveen. Ook vond er meer landinwaarts veengroei plaats in dit brede dal. Toen na deze warmere periode de laatste IJstijd (weichselien: 90.000-11.000 geleden) aanbrak, kwam Nederland niet opnieuw onder een ijskap te liggen. Wel was de invloed van het koude klimaat goed merkbaar. Door de afwisseling van bevrozing, opdooi en smeltwater werden oudere afzettingen van klei en zand opgeruimd. Smeltwater van de nabijgelegen ijskap in Noord-Duitsland erodeerde delen van eerdere afzettingen. Het water sneed door de keileem en er ontstonden beekdalen, die echter niet zo breed waren als het Hunzedal. Het beekdal van de Fivel is een dergelijk dal en was ooit een zijtak van de Hunze. Ter hoogte van het Foxholstermeer zou de Fivel – ook Slochter Ae en Scharmer Ae genaamd – zich van de Hunze afsplitsen om indertijd ter hoogte van Westeremden in zee uit te monden. In de laatste fase van het weichselien werden er dekzanden afgezet. Vanwege de spaarzame vegetatie in een dergelijk droog en koud klimaat kon de wind makkelijk grip krijgen op het fijne zand dat aan het oppervlakte lag. Het zand werd meegevoerd met de wind waarbij de afstand afhankelijk was van de korrelgrootte. De afzetting van dit dekzand had tot gevolg dat het bestaande reliëf in het landschap vervlakte. Oude dalen zoals ook het Hunzedal, werden opgevuld en hoge koppen afgevlakt. Het landschap kreeg een geringer reliëf dan daarvoor het geval moet zijn geweest.

In deze laatste periode van het weichselien, zo rond 12.000 v. Chr., was er sprake van lichte klimaatsverbetering. Ook het gebied rondom Hoogezand-Sappemeer veranderde in een toendra met daarin wat boomgroei. Op die toendra konden ook mensen en dieren leven. Dit was het geval in de laatste fase van het paleolithicum (oude steentijd). De oudste bewoningssporen die op het grondgebied van de gemeente Hoogezand-Sappemeer zijn

² De tekst is ontleend aan Molema 2003 (J. van den Broek et al. red.)

Kaart 9: Geomorfoligische kaart van de gemeente Hoogezand-Sappemeer met daarop de Hunzevlakte ten oosten van de Hondsrug

aangetroffen stammen uit het laat-paleolithicum en dan wel uit de periode van 12.000-10.000 jaar geleden. Er zijn namelijk vuurstenen gebruiksvoorwerpen teruggevonden van drie laatpaleolithische culturen, te weten de Hamburg-cultuur (rendierlagen), Tjonger- ofwel Federmesser-cultuur en de Ahrensburg-cultuur.

De jagers-verzamelaars van de Hamburg-cultuur leefden o.a. van de jacht op rendieren. Het gebied bestond toen uit een toendra met dwergberken en dwergwilgen. Het is niet helemaal zeker of ze hier inderdaad gewoond hebben, want het gaat om een enkel vuursteen artefact. In Slochteren, Kiel-Windeweer en Heiligerlee is dat wel het geval geweest. De iets jongere Tjonger-cultuur is met vier vindplaatsen vertegenwoordigd, waar een groot aantal vuurstenen voorwerpen is aangetroffen. In de tijd van deze cultuur was het landschap vanwege een iets warmere tussenperiode van een toendra getransformeerd in een open bos met dennen en berken. Dit bracht ook een andere wildstand met zich mee, namelijk eland, edelhert en zwijn.

De laatste cultuur uit het laat-paleolithicum is de Ahrensburg-cultuur, waarvan een pijlspits is gevonden bij Kiel-Windeweer. Omdat het in deze periode weer wat kouder was geworden, was het landschap weer veranderd in een toendra.

Met de verdere opwarming en het vochtiger worden van het klimaat veranderden ook de flora en de fauna. De toendra van het late pleistoceen veranderde nu definitief in een meer gevarieerd landschap met daarin berken en dennen. Met de opwarming werd het klimaat ook vochtiger en de bomen deden hun intrede in het landschap. Deze periode wordt het holoceen genoemd. We zijn dan aanbeland in de midden-steentijd ofwel het mesolithicum (8800-4900 v. Chr.). Het parklandschap van dennen en berken transformeerde in de loop van de tijd in dichte loofbossen, het zogenaamde Atlantische climaxbos. De dichtheid

Afbeelding 8: Opgraving in het gebied De Dreven (Winkelpark Hoogezand) (opgraving ARC v; foto ARC bv)

van deze bossen en het ontbreken van open plekken was van invloed op het wild. Het bos werd onaantrekkelijk voor groot wild zoals grazers. Met het vertrek van het grote wild was het daar ook voor de mens minder aantrekkelijk. Men heeft zich elders gevestigd en wel naar de directe omgeving van beken zoals de Hunze, Scharmer Ae, Slochter Ae en het Pagediep. Ook de oevers van vennen en meren waren in trek. Het dichte climaxbos werd nog wel bezocht voor de jacht op kleiner wild en het verzamelen van vruchten en noten. In de midden-steen tijd werd het gebied rond Hoogezand-Sappemeer intensief bewoond zoals blijkt uit de vele vindplaatsen die op dit moment bekend zijn. Kampementen werden opgeslagen in het dekzandgebied van de Hunzevlakte. De vindplaatsen die zijn teruggevonden bestaan veelal uit vuursteen materiaal en haardkuilen. Inventarisaties in deze gebieden hebben vele nederzettingsterreinen aan het licht gebracht. Veel vindplaatsen zijn aangetroffen omdat er vuursteenmateriaal aan het oppervlak lag. Waar nog geen diepe bodembewerkingen hebben plaatsgevonden, kunnen nog gave vindplaatsen in de bodem aanwezig zijn.

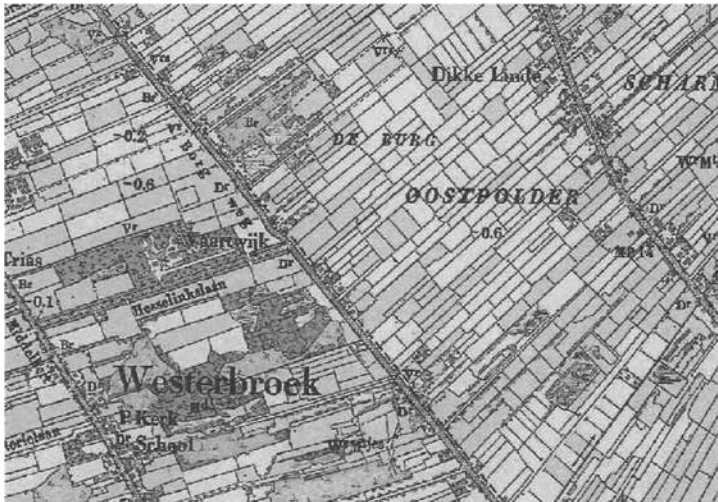
In de loop van de eeuwen ontstond in grote delen van Groningen veengroei door het stijgen van de zeespiegel en een daarmee samenhangende verslechterde afwatering van rivieren en een stijging van het grondwaterpeil. Het veen begon aanvankelijk lokaal te groeien in beekdalen en depressies. Van hieruit kroop het langzamerhand over het dekzandlandschap en bedekte zelfs de dekzandkoppen en -ruggen. Het gehele gebied raakte overveend met in de dalen veenpakketten tot wel vijf meter dik en op de dekzandvlaktes veenpakketten van circa twee meter dik. Gedurende deze lange periode van veengroei was het bijna onmogelijk om in dit gebied te wonen. Alleen op de grote, hoge opduikingen kon men gezien de daar aangetroffen bewonings- en begravingssporen nog tot in de midden-

ijzertijd wonen, maar daarna werd ook daar de bewoning afgebroken. Dat er in de periode van veengroei nog wel mensen door het gebied trokken, blijkt bijvoorbeeld uit offervondsten en houten constructies (veenwegen) zoals deze elders in voormalige veengebieden zijn aangetroffen.

Pas in de late middeleeuwen werd het veengebied weer in gebruik genomen. Men vestigde zich in het Woldgedeelte van het Gorecht. Westerbroek, Foxhol, Kropswolde en Wolfsbarga waren de eerste veenontginningsnederzettingen. Het in cultuur brengen van het veengebied was afhankelijk van goede ontwateringsmogelijkheden. Door het aanleggen van sloten die op de Hunze uitmondden kon men het veen van Kropswolde en Westerbroek geschikt maken voor akkerbouw (op veen) en turfwinning. Ten behoeve van de ontginning werden ook veendijken op kerspelgrenzen en op de overgang van woeste venen en bouwgronden aangelegd. Deze dijken moesten ongewenst, zuur veenwater tegenhouden. De Borgweg bij Westerbroek is zo'n middeleeuwse veendijk.

De Oude Weg door Westerbroek is tevens een middeleeuwse ontginningsas en waarschijnlijk ook een veendijk. Deze veendijken werden altijd geflankeerd door sloten. Hoewel de oude dijken vaak verdwenen zijn, is het dijktracé nog te herleiden uit de sloten die nu nog steeds aanwezig zijn. De veendijk begon bij Wolfsbarga en loopt via Kropswolde, Foxhol, Westerbroek, Ruisscherbrug en Noorddijk om uiteindelijk aan te sluiten op de Wolddijk. Het gaat dus om een zeer lang dijktracé langs de oostgrens van het Gorecht.

De ontginning van het woldgedeelte van het Gorecht hangt samen met de stedelijke ontwikkeling van Groningen tot het belangrijkste economische centrum van het Noorden. De opkomst als stad deed ook de vraag naar levensmiddelen, goederen en brandstof toenemen. In een stedelijke context moesten dergelijke zaken van elders aangevoerd worden. De vraag naar graan en turf heeft er toe geleid dat de veengebieden in ontginning werden genomen. Omdat de ontginningen in feite vanuit de stedelijke elite werden beheerst heeft

zich in het Gorecht nooit een lokale elite kunnen ontwikkelen die profiteerde van de opbrengsten van de veenakkers en turfsteekkerij. Het ontbreken van steenhuisen (voor lokale elite) in het Gorecht is daar een uitvloeisel van.

Wel is er bij Wolfsbarga op de grens van het Gorecht en Drenthe een ringwalburcht ontstaan waarop een steenhuis

Kaart 10: Borgweg bij Westerbroek, oude veendijk en ontginningsas (historische kaart circa 1900)

stond. Deze burcht stamt uit de tijd van de eerste veenontginningen, zo rond het midden van de 12de eeuw. Deze burcht is mogelijk opgericht door de bisschop van Utrecht die daarmee zijn landsheerlijk grondgebied rond Groningen wilde beveiligen.

Vanaf de 11de eeuw werd er vanuit de nederzettingen op zandruggen/koppen aan de rand van het veen geakkerd op en in het veen. Het ging om de randveennederzettingen Kropswolde en Wolfsbarge. Ook op het veen van Westerbroek zaten boeren, maar hier ging het om een zogenaamd wolddorp. Voor deze nederzettingen was waterbeheersing van vitaal belang. De eerste boeren waren vooral akkerbouwers die zich bezig hielden met de verbouw van rogge, gerst en haver. Omdat het in cultuur brengen van de veengronden in de Wolden ten behoeve van landbouwgronden ontwatering van het gebied vereiste, ontstonden aan het eind van de 14de eeuw waterproblemen. Door de ontwatering en het agrarische gebruik van de veengronden ging het veen krimpen en oxideren wat maaiveldaling en relatieve grondwaterstijging tot gevolg had. Ondanks bemaling met molens werden de Wolden in de loop van de Late Middeleeuwen steeds natter.

Ook kloosters zoals dat van Aduard hielden zich bezig met de ontginning van de veengebieden in deze contreien. Dit klooster speelde al vroeg een rol in de agrarische geschiedenis van Hoogezand-Sappemeer. Ze bezaten kloosterboerderijen in het gebied en uit de opbrengsten en de huurpacht haalde het klooster z'n inkomsten. De kloosterlingen hadden ook een vinger in de pap bij de turfwinning. Voor hun tichelwerken (steenbakkerijen) hadden ze namelijk veel brandstof nodig en het klooster Aduard had vooral concessies in Noord-Drenthe. Niet alleen het klooster Aduard maar ook andere kloosters zoals dat van Essen (Haren), Selwerd, Baamsom bij Termunten en Wijtwerd (Usquert) bezaten land bij Kropswolde.

De bewoners van de randveennederzettingen hielden zich bezig met akkerbouw, veeteelt en turfgraverij. De akkers lagen op het hoogveen en op deze zurige, venige akkers gedijde vooral rogge en daarnaast boekweit en haver. Daarnaast verbouwde men ook rogge en haver. Boekweitmeel was een belangrijk onderdeel van het dagelijkse voedselpakket. Naast de verbouw van gewassen hielden de boeren zich in deze contreien bezig met schapenhouderij, turfwinning en vetweiderij. Er was genoeg woeste grond aanwezig om daar de kuddes te laten lopen. De mest werd gebruikt om de akkers vruchtbaar te maken.

Voor de akkerbouw werd het noodzakelijk om het gebied goed te ontwateren. Dit conflicteerde met de exploitatie en afvoer van de turf door de kloosterlingen van Aduard. Het klooster manipuleerde de waterstand ten behoeve van een goede afvoer van de turf wat grote gevolgen had voor afwatering vanuit het Gorecht. Bij hoge waterstand in de Hunze overstroomde het gebied waar de boeren hun akkers en weiden hadden liggen, in tijden van droogte was de Hunze nauwelijks watervoerend. Om hierin verbetering aan te brengen werden sluizen in de Hunze aangebracht, eerst bij Schilligeham bij Winsum en later ook nog bij Selwerd en Euvelgunne. Maar de waterhuishouding verbeterde niet. Pas na het graven van het Schuitediep richting stad Groningen en het doortrekken van de Delf naar de stad, kon veel overtollig water afgevoerd worden via de drie zijlen bij het latere Delfzjl. In de late middeleeuwen waren grote delen van de huidige gemeente Hoogezand-Sappemeer in bezit bij de Utrechtse kerk. Deze was in 1040 bezitter van het voormalige

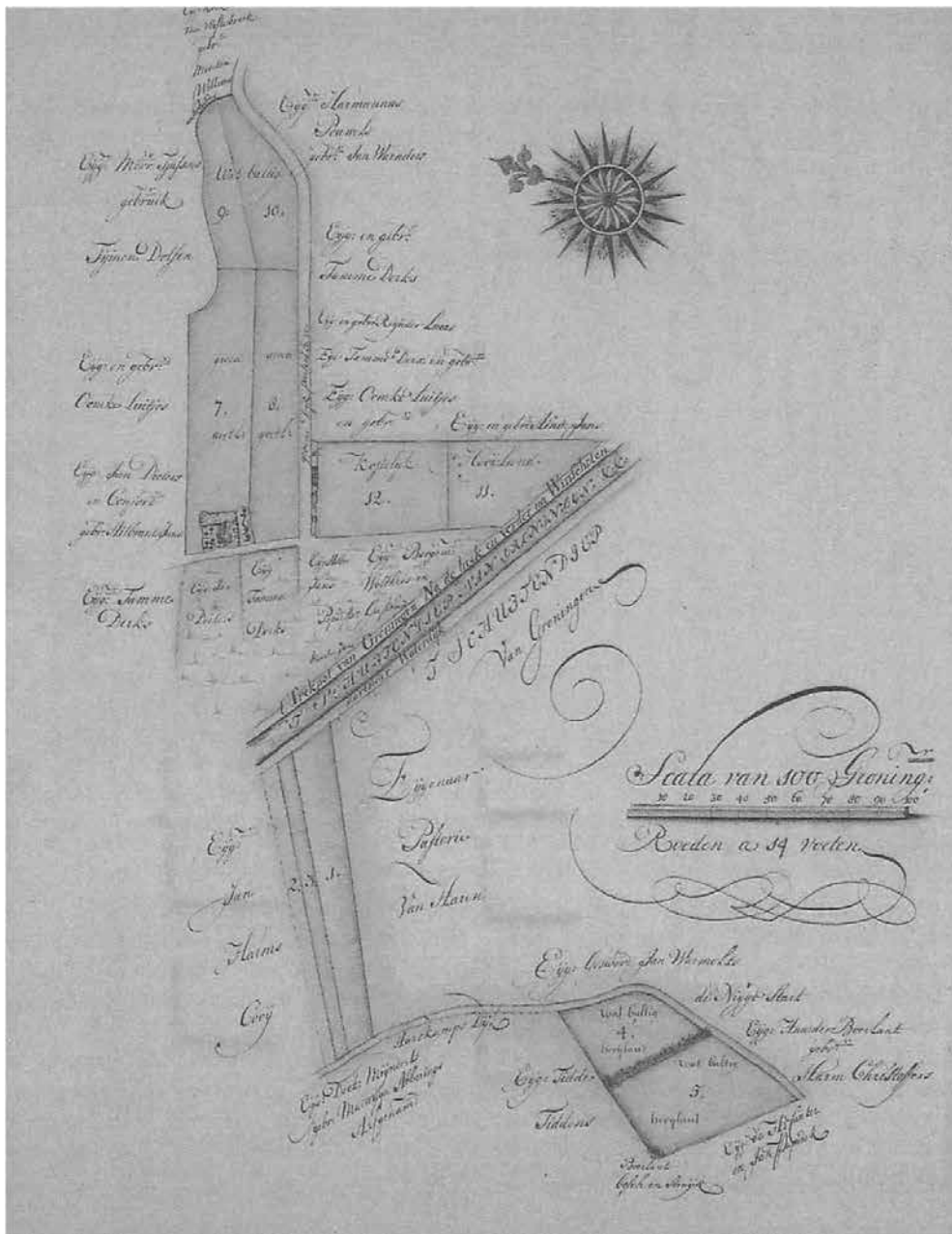
koninklijk landgoed te Groningen geworden (schenking van de Duitse keizer Hendrik III). Ook de nog te ontginnen moerassen en venen in de richting van het latere grondgebied van de gemeente Sappemeer behoorden hiertoe. In de loop van de late middeleeuwen werd gestart met de ontginning van het gebied, zoals hierboven reeds is beschreven. In die periode was de verhouding tussen de prefect van de Utrechtse kerk in Groningen, de raad van de stad en andere partijen op gespannen voet komen te staan. Dit had te maken met de veranderingen in de waterstaatkundige staat in het gebied en het tanende gezag van de kerk van Utrecht in deze streken. De Raad van de stad vulde het machtsvacuüm op door de overheidsrechten van Utrecht te pachten. De overeenkomst werd in 1392 gesloten en gold voor een periode van 100 jaar. De bewoners van het Gorecht waren onderdanen van de stad Groningen geworden. Er werden ook meteen maatregelen genomen om allerlei waterstaatkundige problemen op te lossen zoals het graven van het Schuitendiep rond 1400. Niet alleen de problemen met de wateroverlast in de veengebieden werden hiermee opgelost, maar ook de waterstand in de stadsgrachten kon nu op peil worden gehouden. Bovendien moesten de turfschippers nu verplicht via de stad varen. Hoewel de kerk van Utrecht deze overeenkomst al weer snel terugdraaide (rond 1405), kreeg de stad Groningen na 1460 al weer meer te zeggen over het Gorecht. De kerk van Utrecht zat wederom in financiële nood en maakte z'n rechten over het Gorecht te gelde door een nieuwe overeenkomst met de stad te sluiten.

Vanaf het einde van de 15de eeuw was er regelmatig onenigheid over wie nu het gezag had over het Gorecht. De landsheer, z'n leenheren, de graaf van Oost-Friesland, de bisschop van Utrecht en de stadsbestuurders van Groningen maakten daar allemaal aanspraak op. Vanaf de 16de eeuw deed het stadsbestuur van Groningen zich voor als overheid in het Gorecht. Het overheidsgezag strekte zich uit van inrichting van het bestuur en justitie, belastingheffing, handhaving van de openbare orde, openbare werken, landsverdediging tot regeling van handel en nijverheid. Ook op kerkelijk niveau speelde de stad een belangrijke rol in het Gorecht. De Groninger Sint Maartenskerk was ook de hoofdkerk van het Gorecht. In de parochie Kropswolde waren naast de parochiekerk ook nog twee kapellen aanwezig. De oudste kapel was de Mariakapel bij Wolfsbergen. Deze kapel werd in 1282 kerkelijk losgemaakt van de parochie Noordlaren en ging over naar het klooster Aduard. Vermoedelijk om als kapel te gaan dienen voor de lekenbroeders van het voorwerk waar turf werd gewonnen. Aan het begin van de 16de eeuw kwam de kapel weer bij de parochie Kropswolde. De tweede kapel, ook gewijd aan Maria, lag ten noorden van de parochiekerk van Kropswolde. De kapel hoorde bij een nabijgelegen uithof of voorwerk van het Klooster Essen. De locatie van kapel en voorwerk zijn op de beleidskaart aangegeven. De locatie van de kapel is als contour in het landschap zichtbaar.

Zoals hierboven al is aangegeven hadden verschillende kloosters bezittingen in het veengebied rond Kropswolde en Westerbroek. Daar hadden de kloosters voorwerken (kloosterboerderijen) waar de monniken of lekenbroeders 's zomers turf staken. Maar het grootste gedeelte van de venen was in handen van de bewoners, de markegenoten van Kropswolde en Westerbroek. Ten noorden van het voormalige borgterrein Delmina ligt een boerderijplaats die eertijds als heerd met bijbehorende landerijen in bezit was van het Cisterciënzer

vrouwenklooster Vesse of Essen bij Haren (Schroor, Atlas der Provinciëlanden). Het gaat hier om een heerd of boerderij die wellicht een middeleeuwse oorsprong kent, als één van de kloostervoorwerken van waaruit het gebied in de late middeleeuwen in ontginning is genomen. In 1595, een jaar na de Reductie van Groningen (1594), werden de kloostergoederen gesecculariseerd. Dit voormalige kloosterbezit behoorde vanaf dat moment tot de zogenaamde Provinciëlanden. De landerijen lagen deels ten noorden en deels ten zuiden van het Schuitediep, zoals het kanaal hier in 1733 werd genoemd. Het Schuitediep is rond 1400 gegraven en maakte oorspronkelijk deel uit van een afsnijding van de Hunze tussen Roodehaan en Groningen. Later werden het Schuitediep en de vaart door het Sappemeer ingericht tot trekvaart: het Winschoterdiep. In 1900 heette dit eerste gedeelte van het kanaal het Winschoterdiep of Schuitediep. In de loop van 20ste eeuw is het tracé van het Winschoterdiep, dat ter hoogte van Roodehaan en Waterhuizen aanvankelijk direct ten zuiden van de weg van Groningen naar Hoogezand liep, meer naar het zuiden verlegd. In de Atlas van de Stadslanden is voormalig kloosterbezit van Essen aangegeven dat naar de stad Groningen is overgegaan. Op een kaart uit 1664 staan “alle heemsteden en stucken lanes” gelegen te Foxhol. De naam Foxhol of Vossehol komt in 1460 in de bronnen voor. De burgemeester van Groningen sluit met het klooster Yesse en een weduwe een overeenkomst over vrije uitvaart door elkaars sloten. Het klooster Yene had hier in de 15de eeuw dus gronden in bezit. De stad Groningen verwierf in 1617 kloostergoederen en werd daarmee eigenaar van de venen. Op deze kaart staat een diep door Foxhol (-hol = moerassig land) aangegeven dat pas in de loop van de 20ste eeuw is gedempt. Dit diep liep van het Foxholstermeer door Foxhol naar het Winschoterdiep/Schuitediep bij Foxham. In 1664 waren er 43 heemsteden of huisplaatsen aanwezig in Foxhol.

Na de Reductie van Groningen in 1594 vervielen de kloostergoederen en daarmee ook de venen die zij in bezit hadden aan het gewest Stad en Lande (provincie). De stad Groningen pachtte de kloosterven en aanvankelijk, maar werd in 1617 eigenaar. De vervening werd uitbesteed aan Compagnieën, terwijl de stad het graven van kanalen en de verdere inrichting van het gebied zelf regelde. Zo werd in 1612 begonnen met het graven van een kanaal door het Sappemeer. In 1628 was dit kanaal, het latere Winschoterdiep, gereed tot aan Zuidbroek. Het jaar 1628 wordt gerekend als het stichtingsjaar van de dorpen Hoogezand en Sappemeer. De grootschalige vervening van deze gebieden heeft geduurd tot ongeveer 1750. Aanvankelijk zou de Rheense Compagnie zich gaan bezighouden met de vervening van de voormalige kloosterven onder Kropswolde, maar het lukte deze compagnie niet om dit ook daadwerkelijk op te starten. Men is waarschijnlijk gestruikeld over de kosten die de aanleg van een ontsluitingskanaal met bijbehorende kunstwerken met zich mee zou brengen. De stad Groningen heeft vervolgens de regie op zich genomen. Maar ook de stad struikelde over de kosten van de aan te leggen infrastructuur. Ondertussen verwierf men steeds meer venen op het grondgebied van Hoogezand en Sappemeer. Aan het begin van de 17de eeuw gaf de stad de venen in exploitatie bij verschillende compagnieën. Deze verveners sloten met de stad een contract af waarin stond dat zij diepen met wijken moesten graven. In ruil daarvoor kregen zij een deel van het veen vrij ter beschikking.

Kaart 11: Atlas der Provincielanden van Groningen (kaart 8 1733), kloosterbezit bij Roodehaan van het klooster Essen (Haren). Op een perceel ten zuiden van de voormalige kloosterboerderij werd in 1799 de veenborg Delmina gebouwd

De nederzettingen Hoogezand en Sappemeer ontstonden aan het begin van de 17de eeuw langs het Heerendiep ofwel Winschoterdiep. Hoogezand zou op een zandige hoogte zijn ontstaan, terwijl Sappemeer is vernoemd naar het in 1618 drooggelegde Sappemeer of Duivelsmeer. Langs het Winschoterdiep ontwikkelde zich één langgerekte lintbebouwing van Martenshoek tot Sappemeer. De kerk van Hoogezand is in 1669 gebouwd. Op het kerkhof staan de rijke grafmonumenten van de industriële families. De kerk van Sappemeer is een paar jaar ouder, namelijk uit 1655-57.

De bewoners in het gebied vonden hun bestaan in de veenderij of een daarmee samenhangende bedrijfstak, zoals de turfschipperij. Belangrijkste bron van inkomsten was dus het afgraven en vervoeren van turf. In 1667 kwam er een einde aan het vervoersmonopolie van het Schuitemakersgilde en mochten de verveners zelf turf naar de stad vervoeren. De schepen werden voor die datum meestal gebouwd op werven in de stad, maar door de beëindiging van het vervoersmonopolie konden de scheepsbouwactiviteiten in Hoogezand-Sappemeer op gang komen. Langs het Winschoterdiep werden scheepswerven opgericht. De aanwezigheid van ten minste vijf scheepswerven trok ook aanverwante bedrijfstakken naar het gebied. Uit de bouw van de turfschepen in de 18de eeuw ontwikkelde zich in de loop van de tijd ook de bouw van kleine zeeschepen.

De vervening bracht voor de verveners rijkdom met zich mee. Dit is terug te vinden in de vele grote buitenplaatsen die in de 17de en 18de eeuw op het grondgebied van de gemeente Hoogezand-Sappemeer zijn gebouwd. Maar ook de stadsregenten lieten van zich spreken waar het gaat om de bouw van deze panden. Het gaat om zeven borgen, grote huizen, omringd met fraaie tuinen en grachten, en zeven hofsteden ofwel herenboerderijen. De stichters van deze borgen of hofsteden waren regenten uit de stad Groningen of leden van de Groninger Borgercompagnie. Vanaf 1655 liet men bij Kleinemeer reeds een aantal behuizingen bouwen. Sommige hofsteden werden in een later stadium verbouwd tot borg.

Tot de veenborgen worden gerekend:

- Welgelegen is in 1655 gebouwd in opdracht van Jan Cornelis Spiel bij Kleinemeer. Deze borg is als enige in zijn soort nog steeds aanwezig. Welgelegen ligt op de kruising van het Borgercompagniesterdiep en het Tripscompagniesterdiep.
- Woelwijk is in 1710 gebouwd aan de overkant van het Borgercompagniesterdiep, tegenover de veenborg Welgelegen. De opdracht hiertoe was gegeven door de Groninger raadsheer Jacob Appius. Rondom dit landhuis lag een prachtig park dat was aangelegd in de stijl van Versailles. Woelwijk moet aan het eind van de 18de eeuw afgebroken zijn. Op dit moment is het voormalige borgterrein opgenomen in Nieuw Woelwijk. Het voormalige borgterrein is op dit moment in gebruik als park en kent enige bebouwing;
- Vosholen is eertijds het meest westelijk van de drie veenborgen bij Kleinemeer. De veenborg moet omstreeks 1706 in opdracht van Gerrit Blencke, gesworene van de Groningen, zijn gebouwd. Het landhuis is aan het eind van de 19de eeuw afgebroken en op het westelijke deel van het terrein van de veenborg werd een touwslagerij met lijnbaan aangelegd. Op het oostelijke deel van het borgterrein kwamen een pastorie en een doopsgezinde kerk te staan.

- Aan de noordzijde van de vroegere Trekvaart van Groningen naar Winschoten (het voormalige Winschoterdiep) stond Croonhoven. Deze veenborg zou tussen 1652 en 1660 zijn gesticht door Rembt de Mepsche. De borg moet na 1787 zijn afgebroken, want dan wordt het bezit ter afbraak aangeboden.
- Vredenburg te Hoogezand is in 1664 gesticht door Gerhard ten Berge, burgemeester van de stad Groningen. Hij bouwde een zomerverblijf bij Hoogezand, de veenborg Vredenburg. In het begin van de 19de eeuw moet de veenborg verdwenen zijn. In de 20ste eeuw is een fabriek van strovezelplaten op het borgterrein neergezet en bij de bouw hiervan zal niet veel overgebleven zijn van mogelijke resten en sporen;
- Overwater te Hoogezand is rond 1667 gebouwd in opdracht van Arnold van Nijveen, raadsheer van de stad Groningen. Naast de veenborg Overwater verrees in 1911 de villa Overwater. Het oude Overwater is pas afgebroken in 1968, terwijl de villa in 1973 het veld moest ruimen. Op dit moment is het gebied waar het oude Overwater heeft gestaan bebouwd en is op de locatie van de villa Overwater een flat met dezelfde naam verschenen;
- Jagtwijk bij Foxham is in 1706 gesticht door dr. Eppe Crous, advocaat-fiscaal van de provincie Stad en Lande. Aanvankelijk zou Jagtwijk een hofstede zijn geweest die later is uitgebouwd tot groot buitenhuis. Mogelijk heeft men ook het oudste Jagtwijk vervangen door een nieuw buitenhuis op het perceel ernaast. Bij Jagtwijk werd in het begin van de 19de eeuw een branderij van mout- en brandewijn gebouwd. In 1875 gingen alle opstallen echter in de verkoop en omstreeks 1890 werd de zaak afgebroken, waarna er een ijzergieterij werd gebouwd.
- Delmina komt niet voor in het boek van Schutter over de veenborgen in en om Hoogezand-Sappemeer. Het Huis Delmina is in 1779 tussen Roodehaan en Waterhuizen gebouwd door Hendrik Woortman en is in 1839 al weer afgebroken. Waarschijnlijk heeft Woortman de Woortmansdijk aangelegd.
- Vaartwijk ligt ten noorden van Westerbroek en is een bescheiden veenborg die in 1797 is gebouwd door een vervener. De behuizing Vaartwijk is nog steeds aanwezig, alleen de parkaanleg is verkleind. De borg is een beschermd monument.
- Langwijk ligt ten zuiden van Westerbroek aan het Winschoterdiep. Dit pand met bijbehorende tuinen is door de vervener A. van Wylick Bellinga vermoedelijk in de 18de eeuw gebouwd. Pand en tuinen zijn nog steeds aanwezig en de borg is een beschermd monument.
- Op de kaart van Theodorus Beckeringh uit 1781 staat ten zuiden van Kropswolde de veenborg Iddekinge ingetekend. Op de Hottinger-atlas uit het eind van de 18de eeuw staat de veenborg en bijbehorende tuinaanleg duidelijk ingetekend.
- De veenborg Boschma komt eveneens op de kaart van Beckeringh voor en lag direct ten zuiden van Iddekinge.

Hofsteden waren herenboerderijen die veelal gebouwd waren door leden van het stads-patriciaat. Een aantal van deze hofsteden is in later tijd uitgegroeid tot veenborg en/of buitenplaats, zoals Welgelegen, Woelwijk en Vosholen (zie hierboven). De hofsteden zijn niet als terrein op de beleidskaart gezet, omdat deze niet exact zijn te traceren op historisch kaartmateriaal.

Afbeelding 9: De veenborg Welgelegen bij Kleinemeer

Tot de hofsteden behoorden:

- Stadtwijk in Sappemeer. Op de kaart van Beckeringh uit 1781 staat deze behuizing aangegeven. De hofstede is rond 1670 gebouwd door Gerhard ten Berge. Het pand is in 1898 door brand verwoest.
- Heerkens I bij Kleinemeer (gebouwd vóór 1722) heeft door de eeuwen heen de functie van Hofstede behouden, maar is in 1974 afgebroken. Heerkens I lag net ten westen van Woelwijk.
- Heerkens II is in 1769 aan de Kalkwijk te Hoogezand gebouwd. Deze hofstede staat op de kaart van Beckeringh uit 1781 aangegeven.
- Zandhoven (later Postrust en Weerestein genoemd) was in 1717 ten westen van de Winkelhoek, aan de noordzijde van het Heerendiep te Hoogezand, gebouwd. Aan het begin van de 20ste eeuw werd het buitenhuis door brand verwoest.
- Buitenlust is rond 1771 gebouwd in Hoogezand.
- Zorgvliet, ook wel Keiser geheten, werd in 1717 ten westen van het Kieldiep in Hoogezand gebouwd. Het huis werd aan het begin van de 19de eeuw afgebroken en ten westen hiervan verrees in 1807 een nieuwe woning. Deze werd in 1953 gesloopt.
- Gerlachius was een behuise heemstede ten oosten van het Kieldiep te Hoogezand die vóór 1756 al bestond. Het pand ging in 1896 in vlammen op.

Op de historische werflocatie Wolthuis, die gelegen heeft op de hoek van het Borgercompagniesterdiep en de Noorderstraat in Sappemeer, zijn sinds het einde van de 17de eeuw vele honderden houten en stalen schepen gebouwd en gerepareerd. Het gaat hier om de enige overgebleven, nog herkenbare werflocatie in de veenkoloniën. Deze werf is als cultuurhistorisch waardevol terrein op de beleidskaart opgenomen.

Station Kropswolde

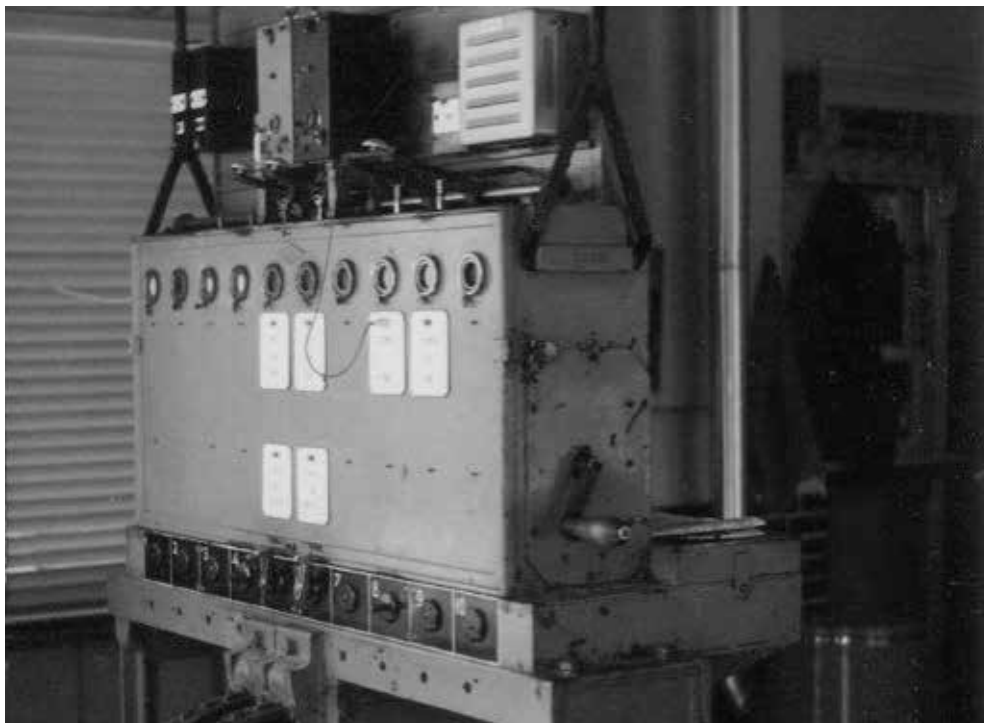
Wim Mensinga

In 1868 werd de wachthalte gebouwd en in 1870 werd de proefhalte Kropswolde geopend (KW) tegen over de plek waar nu het stationskoffiehuis staat. Hier staat nu een fietsenstalling. Dit gebouw heeft drie verschillende vormen gehad. Het eerste gebouw was een eenvoudig station en was rechthoekig van vorm. Het had een lengte van 18.80 meter en een breedte van 5 meter. Achter het station zat een kleine zandafgraving ten behoeve van de aanleg van het spoor. Aan de achterkant van de halte Kropswolde stond ook nog een bijgebouwtje. Het geheel lag aan de zuidkant van het in 1868 geopende enkel spoor dat toen nog van Groningen naar het eindpunt Winschoten ging. Erg veel bewoners kende de buurt niet. In de omgeving waren aan het Winschoterdiep wat scheepswerven te vinden en de in 1842 geopende fabriek van Scholtens Foxhol. Deze bedrijvigheid trok misschien nog wel mensen aan. Maar voor de gewone arbeider was een ritje met de trein toen veel te duur. Wel lag Kropswolde aan de Woldweg dat de doorgang was naar Drenthe. Er wordt in 1872 gesproken over het groter maken van de wachtkamer en als men de oude bouwtekeningen ziet, zie je dat de wachtkamer van 5.80 meter naar 11 meter lengte is vergroot. Dat betekent dat het gebouw van 18.80 naar 24 meter lengte ging. Het stuk werd er aan de westkant bij aangebouwd. In 1910 is de halte Kropswolde nog verder uitgebreid met een wachterswoning; een zelfde soort dat er nog staat in Waterhuizen. Het geheel komt nog al rommelig over. In dat zelfde jaar wordt er aan de zuidwestkant van het spoor nog een houtenabri geplaatst.

Station zuidzijde omstreeks 1900

In 1912-1913 wordt het traject Groningen Zuidbroek dubbelsporig gemaakt. In 1914 wordt met het nieuwe veel grotere station begonnen dat aan de noordkant komt te staan (aan de Foxholster kant). In 1915 wordt het oude station gesloopt. En er wordt in die tijd ook een losspoor aangelegd met toegangsweg. Het nieuwe station is voor de plaats wel erg groot. In de oorlog werd het station van Kropswolde bezet door de Duitsers. Een tachtigjarige man uit Foxhol kon zich herinneren dat de Duitsers langs de spoordijk op zoek gingen naar wild. Toen de oorlog ten einde was werd hij naar het station gestuurd om te kijken of er nog wat te halen viel. De Duitsers waren er vandoor gegaan en het was er een dikke troep. Dat de Duitsers haast gehad hadden bleek wel uit het feit dat de pan met bonen nog op tafel stond. Een andere bewoner uit de buurt ging hier rond de oorlogstijd wel eens kijken bij het overladen van de kolen. Zijn broer hielp hier ook wel mee. Deze kolen werden door Nieboer vervoerd met paard en wagen en gingen naar de Scholtensfabriek waar er de stoomketels mee gestookt werden. Aan de andere kant van de weg kon men in het stationskoffiehuis een borreltje drinken. Tot zover deze bewoner van de streek. Toen de loshaven aan de noordkant werd opgebroken was het station technisch gezien nu een halteplaats. In het uitbouwttje van het station dus aan de spoorkant stond het bedieningstoestel van Siemens en Halske.

Bedieningstoestel Siemens en Halske

Begin jaren tachtig is dit toestel verdwenen. Het uitbouwje is ook wel nodig omdat het station van Kropswolde in een bocht ligt en men zo wat meer overzicht heeft over het spoor. Eveneens verdween ook de bediening voor de overwegbomen. De telegraafpalen werden in de zelfde tijd verwijderd. Later verdween ook het spoorbruggetje tussen Kropswolde en Martenshoek. Het hoofdgebouw met een afmeting van een dikke 25 meter lengte en 12½ meter hoogte was in de gehele omtrek goed te zien. Achter het magazijn dat later dienst deed als fietsenstalling was ook nog een toiletgedeelte en aan de westkant stond ook nog een bijgebouw. Boven in het station woonde de stationschef. Het stationskoffiehuis tegenover het station deed tot in de jaren 70 vorige eeuw ook nog goede zaken. Het stationskoffiehuis staat er nog steeds en is dus een stuk ouder dan het station. In de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw zijn veel stationsgebouwen in de provincie Groningen gesloopt. Zo stond ook het station van Kropswolde op de lijst om te gaan verdwijnen. In de jaren tachtig werd de bovenverdieping gekraakt en rond 1989 zou het station plat moeten gaan, maar dit is gelukkig niet gebeurd. Het station van Kropswolde is tegenwoordig een rijksmonument .

Station Kropswolde noordzijde omstreeks 1916

Mit voader weerom noar vrouger (3)

Henk Puister

Veur de zummer ging k noar mien voader tou om zien verhoal op te taiken over oorlogsjoaren. Ons laand is van t joar 65 joar bevrijd ja. Douve put der uut haren kwamen wie tou besluit mit ons twijbaaident dat 'ons' verhoal aigelk n vervolg hebben mos. t Is n lije moandagmirreg in oktober as k richten Melkweg fiets op t Hogezaand. Deurgoans is maandag de dag dat pa bie huus is en t wachten kin om mie zien reloas te doun.

'Drinken?', vragt e mie en hai kikt mie aan.

'Nee, dank je. k Heb mie vanmirreg al n koppie soep moakt tou n puutje uut.'

'n Idee,' zegt e. 'Kon ik ook wel ais doun. Komt der nooit van.'

Noa wat proaterij over dittendatten hoal k mien schriefblok en mien baalpenne tou tazze uut, goa in n makkelke stoule zitten en k vrag of pa der ook kloar veur is.

'Kom mor op. Wat wilt waiten?'

'Wie hebben ofproat ja dat k t dizze raaize mit joe over joen onderdoekerstied hebben wil.'

'Joa, dat wait k.' Hai schremt zien keel en vertelt: 'In 1943 kregen ale jongkerels van zo'n negentien, twenteg joar n oprop in huus. Ze mozzen noar Duutslaand tou te waarken. Mor eerst mos heur gezondhaid keurd worden. Dit gebeurde in n gebaauw aan t Zuderdaip in Stad. Haile dag heb ik in gedachten verzonken veur t gebaauw hêndeweer lopen en dou k op n zeker memint op t allozie keek was t vief uur. Ik kon mie nait meer melden, want t gebaauw was dichte...Ging telefoon of bèle...?'

'... k Heb niks heurd. Ie zellen joe t wel verbeeld hebben.'

'Goud,' zegt e. 'Dou ging k op fietse van Stad weer noar huus tou. Mor onderwegens, k was op t Legelaand, schoot mie t in t zin om noar n boer tou te goan en hom te vraggen of e plek veur mie haar. Boer haar al n poar onderdoekers, mor hai zee tegen mie dat as t nait aans kon en k zat in nood, den kon k bie hom n schoelplekke kriegen.

Bie dizze boer verbleef k nait laank. n Poar moand mor. t Wui winter en ik ging weerom noar t olderliek huus in Schèwol. In gaange was n gat onder vlouer en as der onroad was den kroop k doarin. Loeke wui den dichtdoan, kwam n madde overhèn, wui n stoule op loeke zet en ik was vaaileg burgen.'

'n Angsteg oaventuur, zeker?' vrag k en kin t antwoord wel roaden.

'Dat leuf mor gerust,' antwoordt mien pa. 'Waist wat aigelk zo singelier was? As der onroad was den wuiren wie aaltied woarschaauwd deur n 'goie' NSB'er. Dizze man wol beslist nait lieden dat Duutsen op minsen juigen.'

'Intersant.'

'Op n moal kwam n kammeroad van mie op n ol fietse noar mie tou stoeven. n Laandwachter was bie hom thuis d'achterdeure in goan en mien kammeroad vloog veurdeure uut, greep lopiesvot laandwachter zien fietse en woarschaauwde mie. Zo'n laandwachter was in dainst van Duutsen en druijg n swaart univörm.

Kammeroad en ik muiken dat wie t veld in kwamen. Wie sluigen op de vlucht. Sloapen deden wie in korenhokken. Nermaal sluip k in n ol schuurtje bie n wedevraauw achter t huus. Doar huilen ook n geit en n poar knienen tou. k Lag op stro en kroop onder graauwe dekens dij van n kertonfabriek kwamen.'

Verwonderd kiek ik mien pa aan. Omdat k wait dat hai noa aal dij joaren nog aaltied nait zit te springen om over zien daipste ervoarens as onderdoeker te proaten mit mie, begun k over zien aander kammeroad dij t goud veur de koezen had het in oorlogstied.

'Joen dikste kammeroad van doudestieds was tougelieks mit joe onderdoken, nait?'

'Joa. Hai is van zulfde leeftied. Zien ol heer luit persoonsbewiezen vervaalzen bie n 'goie' drokkerij. Zoudonde kreegst n jongere leeftied en n aander beroep aanmeten. Overdag ging kammeroad mit n stel jongen zok verschoelen in n ol boerenschure en bie nacht gingen zai in n ol boot t Schildmeer op mitnkaander...'

'...En wat deden ze den godgaanze doagen in dij schure?' bin k benijd.

'Och, proatjen mitmekoar en veuraal koartspeulen. n Bulde koartspeulen. In kejuut van boot sluipen ze snachts om nait nat te worden. Zai waren mit n man of vare, vieve. Wazzen ook n poar bie dij hier nait vandoan kwamen. Mor t was n misreken om te mainen dat ze boeten gevoar wazzen. In vrouge mörgen kwamen viskelu in n bootje aanzetten en zai heurden onderdoekers proaten. Zo'n vattien doage loater kwamen laandwachters. Verroad! Zai pakden jongkerels op en namen heur mit. In Delfsiel kwamen ze veur t vuurpeleton. Mien kammeroad ook. Aine van heur wui doodschoten. Zien noam staat op gedenktaiken veur Juvvertoren in Schèwol. Mien kammeroad het t levent der ofred, mor ondervindt tot op dag van vandoage nog de swoare noaweeën van dit oaventuur.'

De griezelt lopt mie over de graauwel bie pa zien woorden.

'...En toch, ondaanks ale illènde, haren ie bie zetten wel plezaaier in dij tied?'

'Och, ook wel netuurlek. Mor t was n zenewachtege boudel, hur. k Heur nog dij swoare, gruine legerauto's van Duutsen over d'weg hèn dreunen. Taimpie in haarfst van '44 was: Moud holden. As bloaren van bomen ofvalen komen Engels en Canedezen en den worden wie bevrijd. Uutendelk waren t de Polen dij ons van d'vijaand verlöst hebben.

Ik haar zo'n zet onderdoken zeten, dat t eerste haalf joar noa de bevrijden keek ik nog aaltied schichtig om mie tou en ik schrok van t minste of t geringste.

Duutse soldoaten gapden onze fietsen, reden derop noar Delfsiel tou en dat mit boot noar heur voaderlaand. Ook namen zai veur dit doul peerd en woagens in beslag.'

Mien voader kikt op klokke, dut haand veur d'mond en begunt te gappen. n Glimlaach krult hom om mond as e zegt van: 'Dou we den endelk bevrijd wazzen zagst overaal jongen opdoeken, dat dochdest mit n bliedeg gevuil van: Hé, hai leeft ook nog ja!'

'Ik moak der eerst n ènde pa,' zeg k. Ik baarg mien schriefraive op, goa stoan en loop noar wc tou.

'Nou lust zeker wel n glas vris?' ropt voader tou keuken uut.

'Tou den mor.'

'En den wil k mie kraande hoalen,' zegt e. 'k Heb haile dag nog gain stap aander kaande deure zet. t Is zaacht in boeten, nait?'

'Joa, hur,' zeg ik. 'Hail zaachte is t. Kinst best boeten wezen.'

HENDRIK SPIEKMAN

Manfred Ahlte

Een minder bekende inwoner van Hoogezand-Sappemeer:

- voorvechter van het socialisme
- medeoprichter van de Sociaal Democratische Arbeiderspartij (SDAP)
- eerste sociaal-democraat in de Rotterdamse gemeenteraad
- eerste sociaal-democratische wethouder in Rotterdam
- lid van Provinciale Staten
- lid van de Tweede Kamer

geboren op 13 februari 1874 in Hoogezand aan de Kalkwijk, overleden aan leukemie op 18 november 1917 in Rotterdam op 43-jarige leeftijd, onderwerp van de doctoraalscriptie maatschappijgeschiedenis van mevr. J.E. Tielen: “Tegen de stroom is ’t kwaad roeien.

Hendrik Spiekman. De entree van de eerste sociaal-democraat in de Rotterdamse gemeenteraad, 1901-1903”, tot stand gekomen met medewerking van het Gemeentearchief.

Hendrik Spiekman's overlijden bracht een schok teweeg onder zijn aanhangers. Zes jaar na zijn overlijden werd in de nieuwe wijk Spangen in Rotterdam in 1923 een door Berlage ontworpen monument opgericht. In 1981 werd het Spiekmanmonument aan het P.C. Hooftplein gerenoveerd met behoud van de originele koperen gedenkplaat. Elk jaar wordt daar op 1 mei de Internationale gezongen op een bijeenkomst georganiseerd door de PVDA en de FNV.

Wie was Spiekman en wat maakte hem zo bijzonder, dat dit monument ter ere van hem is gemaakt? Hendrik Spiekman was een opmerkelijke vakbondsman, die nu bijna vergeten is, maar tijdens zijn leven een enorme waardering genoot.

“Een onherstelbaar groot verlies bracht het jaar 1917 de arbeidersklasse, niet alleen van Rotterdam, maar van geheel ons land door den dood van onzen vriend en medestrijder Spiekman. De Rotterdamse arbeidersbeweging heeft in de jaren van haar opkomst en groei momenten van droefenis en grote teleurstelling gekend, geen enkele trof haar zo diep als deze. Spiekman, de grote leider en aanvoerder van dat deel der arbeiders dat met taaie volharding strijdt voor beter lot en leven, was als het ware de maker van de geschiedenis der Rotterdamse arbeidersklasse. Zijn volle en grote kracht weidde hij haar. Uit de arbeidersklasse voortgekomen groeide hij met haar op en bracht haar door zijn strijd op hoger plan. (.....) Toen de 17den november zijn doodstijding ons bereikte was de verslagenheid algemeen, ook al wisten wij, dat Spiekman van zijn slepende ziekte niet genezen zou. En toen wij hem naar zijn laatste rustplaats brachten, bleek eerst hoe ontzaglijk groot de schare was, die om zijn heengaan treurde. Het was een lange, lange stoet van vrienden, kameraden en strijdmakkers, die Spiekman de laatste eer bewees. Langs de wegen en straten, waar voorbij getrokken werd, stonden duizenden vrienden en tegenstanders om Spiekman een laatste vaarwel te zeggen”.

H. Spiekman, bij zijn 25-jarig lidmaatschap der S.D.A.P., half April 1917, hulde en dank!

Met deze woorden uit een verslag van de “Rotterdamschen Bestuurdersbond”, met een optocht, talloze toespraken en de oprichting van een herdenkingsmonument gaf de bevolking van Rotterdam eind 1917 blijk van haar respect voor deze ‘selfmade man’. Hendrik Spiekman werd op 13 februari 1874 in Hoogezand geboren als zoon van schoenmaker Willem Spiekman en Janna Prins. Zij woonden aan de Kalkwijk buiten de kom van Hoogezand. Het echtpaar kreeg vier kinderen, drie zonen en een dochter: Nanne (1866), Anna (1869), Jan (1872) en Hendrik (13.02.1874). In 1876 verhuisde het gezin naar Sappemeer om in 1880 terug te keren naar Hoogezand. Op 25 december 1886 overleed vader Willem Spiekman. Het hoofdinkomen viel daardoor weg en de kinderen moesten hun deel aan het huishouden bijdragen. Hendrik kon na de lagere school niet verder leren en ging als leerling-letterzetter en krantenjongen in de drukkerij van het streekblad Oost-Gorecht werken. Hij was intelligent en leergierig en las alle boeken, die zijn patroon bezat. Zo kon hij zich verder ontwikkelen tot typograaf. Door de zorgelijke situatie thuis kreeg Hendrik al vroeg belangstelling voor de leef- en werkomstandigheden van de arbeidersklasse. Om die reden sloot hij zich op 16-jarige leeftijd aan bij de socialistische jongeliedenvereniging ‘Ontwikkeling’. Hij werd spoedig verkozen tot secretaris en later tot voorzitter.

Tijdens de eerste jaren van hun bestaan waren de socialisten in deze streek niet bepaald geliefd. Zij werden vaak doelwit van pesterijen. In oktober 1892 trokken arbeiders naar het huis van scheepsbouwer E. Smit, die een jonge werknemer had mishandeld. De arbeiders scandeerden leuzen en gooiden ramen in. Een tweede bijeenkomst begin november leidde ertoe dat onder leiding van Hendrik Spiekman een menigte, bewapend met revolvers naar Smit trokken om daar opnieuw de ramen in te gooien en hun wapens af te vuren. Twee weken later werd de staat van beleg in Hoogezand afgekondigd. Zo liep oudejaarsavond 1892 uit op ongeregelde heden, die twee dagen later uitmondde in een schietpartij door in het nauw gedreven marechaussees. De socialistische advocaat P.J. Troelstra verdedigde de arbeiders, die na de schietpartij waren gearresteerd op verdenking van doodslag. Spiekman ontwikkelde zich tot revolutionair spreker in het oostelijke deel van de provincie Groningen. In 1893 leidde hij grote groepen werklozen uit Hoogezand en Sappemeer, die bedelend langs de huizen trokken. De burgemeester van Sappemeer achtte het nodig om de staat van beleg af te kondigen, zodat de rust kon terugkeren.

Een bekende persoon in de jonge socialistische beweging in de stad Groningen was Tjerk Luitjes (1867-1946). Hij was in 1884 een van de eerste leden van de socialistische jeugdvereniging ‘Ontwikkeling’. Door conflicten met zijn partijgenoten zag hij zich genoodzaakt om in 1892 te verhuizen naar Sappemeer. Hij richtte in Sappemeer een drukkerij op voor zijn nieuwe blad ‘De Arbeider’ en nam Hendrik Spiekman in dienst als typograaf. Luitjes weezin tegen de staat en de politiek leidde tot een radicalere koers richting anarchisme. Zo zorgde hij ervoor, dat op het kerstcongres in 1893 van de Sociaal Democratische Beweging in Groningen een motie werd ingediend, waarin meedoen aan verkiezingen werd afgewezen. Dit voorstel werd bekend als de ‘motie Hoogezand-Sappemeer’. Tevens wilde hij de revolutie en de afschaffing van het privaatbezit. Dit bracht een splitsing tot stand tussen de aanhangers van de revolutie en de aanhangers van

de parlementaire weg en het algemene kiesrecht. Zoals zoveel andere ‘echte’ arbeiders zag Spiekman meer heil in de dagelijkse strijd voor verbetering van de leefomstandigheden van zijn klasse dan in het nastreven van een theoretisch zuiver socialistisch geweten. Hij vond dan ook dat de socialisten moesten meedoen aan de verkiezingen van de Tweede Kamer. In 1894 was Spiekman, samen met onder meer Polak en Troelstra, één van de twaalf oprichters van de SDAP. Juist omdat hij zich ten doel stelde het leven van de arbeiders te verbeteren, bleef hij ook streven naar samenwerking van de gematigde socialisten met de meer radicale broeders. Als gewone arbeider was het voor hem onvermijdelijk om ook in zijn dagelijks leven compromissen te sluiten. Luitjes en Spiekman waren het totaal oneens over de koers van het socialisme. Gevolg was een arbeidsconflict tussen Luitjes en Spiekman dat tot ontslag van Spiekman leidde. Hij werd werkloos en had grote moeite om weer een baan te vinden. Onder het pseudoniem ‘Brander’ schreef hij voor het Utrechtse bankiersblad ‘De Controleur’. Dit kwam hem op hevige kritiek te staan van Troelstra, de grote voorman van de SDAP, die als advocaat natuurlijk minder geldzorgen had. Het nieuwe partijlidmaatschap bracht echter voor Hendrik nog geen brood op de plank. Willem Vliegen, een van de 12 oprichters van de SDAP, hielp hem uit de nood. Vliegen, toevallig ook typograaf, had een eigen drukkerij in Maastricht. Hij introduceerde er in 1890 een nieuw socialistisch blad ‘De Volkstribuun’. Voor de colportage van dit blad had hij iemand in de provincie Noord Brabant nodig. Hendrik nam de uitdaging aan en verliet de Groningse veengronden op 27 december 1894 voor een ongewis avontuur in het zuiden. Spiekman richtte in ’s Hertogenbosch een afdeling van de SDAP op. De Brabanders waren echter niet gediend van deze noordelijke oproerkraaiër. De aanhang van de SDAP was klein. Spiekman stond er praktisch alleen voor. Hij werd enkele malen tijdens het colporteren van ‘De Volkstribuun’ ernstig mishandeld. Na twee jaren hield hij het voor gezien en vertrok vanuit Vught naar Rotterdam. In Rotterdam bleef hij tot aan zijn dood in 1917 wonen. Hij ging aan het werk als letterzetter bij Masereeuw, een kleine drukker, die sympathiseerde met de arbeidersbeweging. Spiekman leerde in Rotterdam de collectant voor de Staatsloterij, Teelke Hommes uit Winschoten kennen. Eind 1896 besloten zij te trouwen. Uit dit huwelijk werden twee kinderen geboren, een dochter, die in Rotterdam zou blijven en een zoon, die zich als journalist in Amsterdam zou vestigen.

De havenstaking van 1900 was de eerste door Spiekman geleide grote staking. Het conflict met de werkgevers ging helaas verloren. Spiekman zag zich geconfronteerd met het ‘probleem van Rotterdam’: de Rotterdamse havenarbeider zag zichzelf als een vrijbuiters, een los werkman zonder vast dienstverband. Solidariteit tussen de havenarbeiders was er niet. In 1902 richtte Spiekman de Algemene Havenarbeiders Vereniging (AHAV) op. Binnen korte tijd werden 400 havenwerkers lid, een schijntje vergeleken met de 12.000 in de Rotterdamse haven werkzame havenarbeiders. Maar het vertrouwen in de socialistische voorman nam toe. Ondanks het nog beperkte kiesrecht kreeg Spiekman in juli 1901 voldoende stemmen om voor twee jaren lid te kunnen worden van de Rotterdamse gemeenteraad. De politieke carrière van Hendrik Spiekman was begonnen. Spiekman ontwikkelde zich als spin in het zelf geweven Rotterdams sociaal-democratisch web: hij vertegenwoordigde de SDAP als raadslid, was vice-voorzitter van de federatie, lid van het

landelijke partijbestuur van de SDAP, voorzitter van de Rotterdamse Bestuurdersbond (een vakcentrale), journalist voor het Dagblad van Rotterdam en auteur van talloze artikelen en brochures. Na een tweede periode als raadslid en wethouder bracht Hendrik Spiekman het in 1913 tot lid van de Provinciale Staten en zelfs tot lid van de Tweede Kamer. Als Kamerlid heeft hij zich met succes ingezet voor verbetering van de rechtspositie van de havenarbeiders en de zeelieden. Vanwege zijn grote kennis van zaken, praktische instelling en tolerantie vond hij ook bij politieke tegenstanders meestentijds een aandachtig gehoor.

Bronnen:

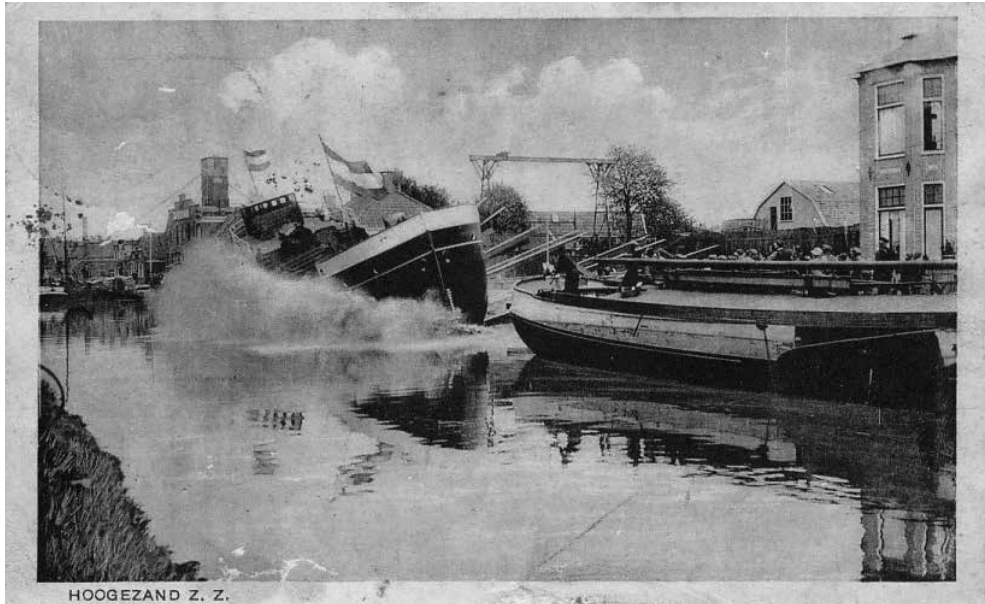
LITERATUUR: Vliegen, Dageraad II, 378-383, Kracht I, 142-144; P.G. Helsdingen, 'Een herinneringsdag' in: Voorwaarts, 24.11 en 1.12.1906; A.B. de Zeeuw, 'Hendrik Spiekman en A.W. Heykoop' in: Bekende Rotterdammers door hun stadgenoten beschreven (Rotterdam 1951) 22-27; W. van Ravesteyn, 'De arbeidersbeweging in Rotterdam voor de eerste wereldoorlog' in: Rotterdams Jaarboekje, 1954; W. Thys, De Kroniek van P.L. Tak (Amsterdam 1956) 306-308; Chr.A. de Ruyter-De Zeeuw, Hendrik Spiekman (Rotterdam 1971); G. Bruintjes, Socialisme in Groningen (Amsterdam 1981); H.J. Scheffer, De Controleur (Den Haag 1982); P. Hoekman, J. Houkes, O. Knottnerus (red.), Een eeuw socialisme en arbeidersbeweging in Groningen (Groningen 1986); C.W. ten Teije, De opkomst van het socialisme in Breda (Tilburg 1986); H. Buiting, Richtingen- en partijstrijd in de SDAP (Amsterdam 1989); B. van Dongen, Revolutie of integratie (Amsterdam 1992); M. Buschman, Tussen revolutie en modernisme. Geschiedenis van het Nationaal Arbeids-Secretariaat in Nederland 1893-1907 (Den Haag 1993); J. Houkes, 'Een jong gestorven apostel. Hendrik Spiekman 1874-1917' in: BNA, nr. 30, juni 1993, 18-30; H.M.T.M. Giebels, Katholicisme en socialisme. Het zelfbeeld van de Eindhovense christen-socialisten in het spanningsveld tussen traditie en moderniteit 1885-1920 (Tilburg 1994); J. de Roos, Besturen als kunst. Lokale sociaal-democraten 100 jaar verenigd (Amsterdam 2002); T. Smedes, De Volksbierhalle, brandpunt van socialisme in Hoogezand-Sappemeer in Jubileumuitgave Pluustergoud 1992-2002; J.E. Tielen, Tegen de stroom is 't kwaad roeien. Hendrik Spiekman. De entree van de eerste sociaal-democraat in de Rotterdamse gemeenteraad, 1901-1903, doctoraalscriptie maatschappijgeschiedenis

*De Volksbierhalle,
brandpunt van
socialisme in
Hoogezand-
Sappemeer*

Zelfde plaats, andere foto

Gerrit Stuut

Hoogezand Zuiderstraat Scheepswerf Van der Werff, omstreeks 1925

Dwarsscheepse tewaterlating van een coaster bij scheepswerf Van der Werff aan de Zuiderstraat te Hoogezand met op de voorgrond het Winschoterdiep. Geheel rechts het woonhuis van de familie Van der Werff. Op de achtergrond de meelfabriek van de firma Benes.

Uitgave: Fa. J.J. Smedes & Zn. (W. Poutsma), Hoogezand (1429 H-3302)

Collectie: G.J. Stuut (H-078)

Hoogezand Hoofdstraat-Zuidzijde, anno 2009

Gezicht op de voormalige locatie van scheepswerf Van der Werff met de garage en het tankstation van Automobielbedrijf Hartman aan de Hoofdstraat-Zuidzijde (voorheen Zuiderstraat).

Geheel rechts het woonhuis met voormalige praktijkruimte van orthodontist J.P. Roos (Hoofdstraat 234).

Op de achtergrond de slijterij van Mitra, voorheen meelfabriek Benes en daarnaast het appartementencomplex boven de C1000-supermarkt.

Collectie: G.J. Stuut (258-26)

Gieterij Koning Hoogezand

Wim Mensinga

De oorsprong van deze gieterij uit Foxham ligt in Assen. Roelof Hunse begon daar in 1866 met de Asser gieterij. In 1892 werd H.J Koning eigenaar van deze gieterij. In 1895 kwam het grootste gedeelte van deze gieterij in Foxham terecht. Dit was een slimme zet omdat hier volop scheepsbouw was en vele onderdelen van de schepen gegoten werden: ankerlieren, bolders enz. Na de oorlog werd de naam veranderd in Gieterij Noord Nederland. Een belangrijk onderdeel van het bedrijf was de handvormerij. Het werk zag er als volgt uit: Op de vloer kwam een houten model te liggen waar een ijzeren raamwerk (de gietkast) om heen kwam. Deze werd volgegooid met speciaal zand wat chemisch hard werd. Vroeger gebeurde dat met mengsel van leem, klei, rivierzand enz. De handvormer haalde het model uit het zand en zo werd de gietruimte verkregen. In sommige gietstukken kwam weer een kern (binnenkant) want een lantarenplaat moet natuurlijk niet massief worden. Hier een beschrijving van een dag bij de gieterij: Om half acht begon men in de handvormerij met het uit de gietkasten gegoten werkstukken te halen. Dat gebeurde op een schutrooster. Dit gaf zo'n herrie dat het in de hele buurt te horen was. De gietstukken en het zand waren dan nog flink heet. De gietstukken werden afgevoerd naar de bramerij waar ze werden schoongemaakt. Hierna was het weer lekker rustig in de handvormerij. Bij de ovens werd alles nagekeken en de nog met cokes gestookte ovens werden voorverwarmd met turf. In de handvormerij ging men de gietkasten vullen met zand en werden de modellen klaar gelegd. Op de gieterij was ook een machinale afdeling, hier werden massaproducten gemaakt. Gietijzeren roostertjes, dekseltjes enz. In de loop van de dag werden de gietkasten gereed gemaakt. De binnenkant van de gietkasten werden bewerkt met graffiet omdat het de afdrucken mooi glad maakte. Rond twaalf uur werden de onderen bovenkasten opelkaar gezet. Op de gietkasten kwamen grote ijzeren blokken te staan van 1000 kilo om tegendruk te geven aan het gegoten gietijzer. Na de middag ging de oven aan. Dit had wel een beetje het geluid van een vliegtuig omdat een grote propeller lucht in de oven joeg. Aan de achterkant van de oven zat een lift waarmee het schroot naar boven werd gebracht. Via het schavot gleeed het schroot de oven in. Rond 2 uur was er altijd een bepaalde spanning in de gieterij omdat het ijzer er aan kwam en alles gereed moest zijn. Door de fabriek hing een monorail waar de gietpannen aanhingen. De lege pan werd voor de oven gezet. Aan de oven zat een gootje waar het ijzer van zo'n 1200 graden door heenliep en in de pan kwam. De pan met vloeibaar ijzer werd zo snel mogelijk naar de handvormerij vervoerd. Hier werd de pan aan de grote kraan vast gepikt. Het ijzer werd dan in de gietkasten gegoten soms maakte het gieten een slurpend geluid. De gietpan ging als hij leeg was weer terug naar de oven. Sommige tegengewichten van 1000 kilo werden dan op de nog te gieten werkstukken gezet. Zomers was het er bloedheet en in de winter was het er 's morgens vaak steenkoud. Een zelfgemaakte kachel van een olievat met cokes bracht dan uitkomst. Er werden veel afsluiters gegoten voor Stork-Hengelo. Ook werd er gegoten voor Werkspoor.

*Bovenste rij van links naar rechts Bernhard Lutterop, Fre? ? Wim Mensinga, Appie Smit.
Onderste rij van links naar rechts Wim Doek, Geert Schepper, Emmo Draaijer.*

Als er wat gegoten werd voor de spoorwegen kwam er een delegatie van de spoorwegen kijken of alles wel goed ging. Ook werden er wel motoronderdelen gegoten voor Brons Appingedam. Er waren ook restauratieprojecten o.a. voor het tuinhuisje van Scholtens bij de Hereweg in de stad. En een perronpaal voor het station van Hollands spoor in Den Haag. Ook werden er gewichten gegoten voor jaknikkers voor de olieproductie. Het beroep van handvormer werd in de Gieterij zelf geleerd dit was dan ook een apart beroep. Het was vrij zwaar werk maar de sfeer was er goed en de mensen kwamen altijd voor elkaar op. Ik kan me nog herinneren dat ze van de leiding iemand van de oven wilden overplaatsen. Daar werkten twee mensen al jaren samen. Toen de man hoorde dat zijn kameraad misschien overgeplaatst zou worden zei hij: "Als jullie die man bij mij weg halen ga ik naar huis." Alles is toen het zelfde gebeven. Het bedrijf was sterk verouderd. De portaalkraan was van 1911. Er gebeurden regelmatig ongelukken en op zekere dag storte een gedeelte van het dak in. In de winter kwam er nog wel eens stuifsnieuw in het gebouw. In 1983 was het zo maar over en uit met de Gieterij. Er waren volgens geruchten nog opdrachten genoeg maar het bedrijf kon het niet meer aan. Er werd nog geprobeerd om samen te werken met de motorenfabriek van Brons uit Appingedam. De schulden liepen op naar 1,7 miljoen gulden. Dit was het einde van de gieterij die zo veel jaren in Foxham stond. Er kwamen dertig man op straat te staan. In die tijd gingen ook veel scheepswerven failliet. Het kantoor van de gieterij staat er nog altijd.

Wij geven vorm aan
uw drukwerk!

0597 - 453 600

Synergon[®]

Grafische Dienstverlening
Garst 6, 9673 AE Winschoten
Tel. 0597 - 453 600

allemaal kansen

RIETVELDT ADVOCATEN

**JURIDISCHE DIENSTVERLENING
VOOR PARTICULIER EN BEDRIJF ONMISBAAR**

Hoofdstraat 155, 9601 ED Hoogezand
Postbus 288, 9600 AG Hoogezand
Tel. (0598) 390890, Fax (0598) 390853. E-mail m.m.rietveldt@hetnet.nl

Hotel Restaurant Faber

Meint Veningastraat 123

9601 KE Hoogezand

Tel.: 0598-39 33 36

Het adres voor:

- * Vergaderingen
- * Lunches, diners
- * Koude/warme buffetten
- * Recepties, bruiloften
- * Reünies, feesten

Tevens:

- * Kegelbanen
- * Partybar
- * Cateringservice

Pluustergoud Hoogezand - Sappemeer

Redactieadres:
D. Hulsebos, Burgemeester Tuinstraat 7,
9602 CZ Hoogezand